

С (2АТ)
3-430

1970 №1

ТУУЛАРДЫН ЫЛДЫЗЫ

1970

С(Алт)

З.430.

ТУУЛАРДЫН

ЫЛДЫЗЫ

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

АЛТАЙДЫН БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР
ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫН ТУУЛУ
АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ · 1 · 1970

183348

КАЗАХ ЖЕРИНИҢ АКЫНДАРЫНЫҢ БИЧИГЕНДЕРИНЕН

Бу жылдын июль айында бистин Туулу Алтай-ыска карындаштык казах калыктын жарлу поэттери айылдап жүрдилер. Бис олардын үлгерлериле кару кычыраачыларды таныштырып турубис.

Улу Ленинниң партиязынын, Октябрьский революцияныч иенүзинин шылтузында казах эл-жон алдынан ороонду болуп, жондордын бирлик билезинде Социалистический Союзный Республика төзөн алганынан бери быжыл бежен жыл болуп јат. Советский Казахстан бистич ороондо эн јаан, байлык, элкем республикалардын бирүзи болуп јат. Ол бежен жылдын туркунына улу једимдерге једип алганын кажы ла кижии јакшы билер. Казах албатыныч бийик культуразы, терен тазылду элбек ле јаан литературазы, онын уулдарынын ады-јолы биске јуук ла кару. Чокан Валихановтын, Абай Кунанбаевтин, Мухтар Ауэзовтын, Сабит Мукановтын творчествозын бастыра телекей билер.

Бүгүнги бистин айылчыларыс: Казахстаннын писательдеринич Союзынын качызы поэт К. Идрисов, литература таркадар Бюроның директорынын заместители поэт С. Сейтхазин, «Литературный газеттин» аңылу корреспонденти писатель А. Сатаев, жарлу казах писатель С. Омаров. Бистин литературный колбубис ла најылыгыбыс бистин албатылар ортозында бирликти, најылыкты тычыдарына, эл-жонды интернационализм аайынча тазыктырарына јаан болужын јетирип јат.

Бис бүгүнги номерди Казах јеринин улу поэдинич, үредүчизинич, Абай Кунанбаевтин үлгерлериле ачып јадыбыс. Казах најыларыска творческий иенүлер, ырыс күйнзеп турубис!

Кош келдиниздер бистин Алтайга!

АРЖАН АДАРОВ.

* * *

Лиит тужымда үредүте
 Жилбиркебегем, канайдар.
Тузалу деп билзем де,
 Туура баскам, улустар.
Өзүи-чыдап келеле,
 Үредүни ондогом.
Орой до болзо билеле,
 Оны ээчий мендегем.

Кенектий артып калганыма
 Кем, калак, бурулу?
Je үредүле кожо качан да
 Jердинг үсти жаркынду!
Уулымды медрес-школго
 Үредерге аткаргам.
Жамылу сен болорго
 Жалынба деп жакыгам.

Жажына мен бойым да
 Жаан чындыкка жүткүгем,
Аючек, чике айдышла
 Ончолорын жететем.

ЖИИТТЕРГЕ

Жииттер, каткырып, сүүнчилү жүрүгөр.
Же качан да жалканчак болбогор.
Акту жүректен айдынып жүргенди
Ак-чек билип, акту ондогор.

Укпаган неме — укпагай, канайдар.
Ажарыпмай кижил алдыга келер,
База бирүзи айткан сөзүңди
Жүк ле бойыныг күчинче билер.

Жүрөр болзо, чек жүрөр керек.
От-жалбышту ийденди өчүрбө.
Жеңил санаага жеңдиртип жайылбай,
Мактанып жүрөргө мактанып
менгебе.

Нөкөр болуп жаантайын кару жүр.
Качан да жалакай, качан да илгей
бол.
Кемге де жаман эдерге менгебе,

Күйүнбе, күчсүнбе.
Качан да ару бол!

ЖАЙ

Жажыл өлөң чөлдө жайканып.
Жарык күндү жай жайылат.
Жайлуга көчүп келген
айылдар
Табышту сууныг жанында
тудулат.

Шуулап турар узун өлөңдө
Аттардын жүк ле арказы көрүнөт.
Кезиги десе кере түжүнө
Сууда турат, күнге изинет.

Өткүн үндү шулмус кулундар
Куйругын көдүрүп,
сүүнчилү мантажат.

Сууда, көлдө табыжы сенбей,
Суужуштар, кастар учат.

Сүүнчилү кыстар кийис айылдыг
Устин чүмдеп бүркеп, каткырыжат...
Jaан чөлгө jaан jай келген,
Чанжыр ыштар чөлдө jайылат.

Алтай тилге Эркемен Палкин көчүргөн.

ТӨРӨЛ АУЛЫМА

Жүрегимде санаа өчүп жылайбас,
Төрөл жерим, жаш жылдарым.
Өскөн уулың эмди жылайбас.
Алкыш сеге, айлым — аулым.
Сениң жаңарың жилбүлү шымырты
Мени олжолоп,
Көксимде чалыган.
Баштапкы үлгерим
Жаркыду адарудый,
Кожон-чечектин
Жаражын таныган.
Сениң кожонунды канайып
ундырым?
Жаңы да болзың, эски де болзың.
Сүүгөн жеримнен не барарым?
Мөңкүлик жеберин
Эзендик болзың!
Эрке сананып, эзеп турадым...
Эжимниң, сүүжимниң
Элбек чөлдөрүн.
Онын чындыгын, артабас жаражын.
Куулар конотон
Көлдөр көстөрүн.
Мен нени де ундыбагам...
Же сен мениң
Жаманым ташта:
Ас жолуккам,
Жолыңга баскам.
Жылдыстары жаан бу талада.
Чанкыр теңерини
Жолдорум чарыган,
Жүректерге жүрегим

Соок жүректү сокор жыландар
Солып, садып, ырызын тапкан.
Ончозын билип,
Жүрегим сыстайт.
Ыраган истерди
Лаптап көрөдим.
Карагуйда жылыйган
Истер алдында
Карыгып жагыскан
Унчукпай турадым.
О, жүрүмнүн жолу, жүрүмнүн жолу,
Сеге ырыс көп келбейтен,
Ырыстан болгой кызалаң өйдө
Тыныг бер деп ол некейтен.
Же ак-жарыкта сен мөңкүлик,
Айдарда, түбек болбогон эмтир.
Айланып келген бу жүрүмгө
Адалар жолу экелген эмтир!
Чөлдөрдө, шахталарда, заводтордо
Олордун истерине туштайдыс,
Олор алакандары жылузын
Маанылар сабынан таныйдыс!
Сенин жолыгла мен барадым,
Сениле жажына мен кожо.
Сенин уулындый уулдарын
Бу жүрүминде көп, толо.
Олор омок талайды!
Ондо мен бир тамчы,
Өдүп брааткан жүрүмнүн
Жалтырт эткен жаркыны.
Жер үстүндө улустын
Ырызына ырысты кожойын,
Талай болгон ырыска
Тамчы да болуп түжейин.

СЛЕР КАЙДА, НАЖЫЛАР?..

Жаш тужымда нажылар
Жайнап турум, слер кайда?
Аркада күйгөн одулар
Өчүп бүгүн калды ба?
Жаан жүрүмде жолуска
Жарыш эдип барганыс.

Оскө, солун жолдорго
Окпөрип, мендеп турганыс.
Же түней ле жаш тужыс
Очпос чокту жылдыстый.
Эгирде салган отторыс
Эрке кычырып тургандый!
Же жагыс ла не болды?
Жагыскан мен тымыкта.
Көксимде туман. Алаңзу
Көзиме түшти тымыкта.
Кичү ойлөр кожогын
Кожондоп береер, нажылар,
Элбек чөлдөр жагарын
Эрикпей айткар, нажылар...
А слерге мен тымыкта,
Ыраак, ыраак талада.
Ол кожонды көксимде
Шыгырадып турайын...

ЖАРОКОВ ТАИРДИ ЭСКЕ АЛЫНЫП,...

Мөңүн ай күстин түнинде
Бис эжүге эрке жарыйтан.
Талай толкулары күүзинде
Жүс үндер угулатан.
Ыраакта, ыраакта —
Кару Таирим ыраган талада!
Мен ол ло жаратка келдим.
Эмди мында чек жагыскан.
Көк толкуларга унчукпай көрөдим.
Сени, нөкөрим, эске алыгам.
Толку күүзинен сенин үнин
Токтомжы жок угулып тургандый,
Күннен түшкен күмүш тамчылар
Кылдар болуп, шыгырап калгандый.
Же эбире кунукчыл мында,
О Балтика талай, Такем¹ кайда?
Ол сендий ийделү, жайым болгон,
Сенин улу ийденге бүткен.

¹ Таир деп атту нөкөрин эркеледип айтканы.

Албатым эмди уулын сананат,
Жарагла кару нөкбрим барат.
Кем жүзет анда талайда?
О Балтика! Мениг Такем кайда?

ЖЫЛБЫНДУУШ НЕМЕГЕ

Айылыма мениг јыргап отура,
«Адаанын аларым, најым», деген,
Ак дастарханда мениг күндүүмненг,
Алчай отурып, ажымды ичкен.
Јыргал кийининде јылбырт эдип,
Јылыйып калды,
Кайда најым?
Нөкөрим кайтты, не болды?
Ондоп болбой, мен турадым.
Эски најылыктаң туза көрбөй
Эмди ырап барган туру.
Айылымның јанынан өтпөй,
О тенек, жүреги куру!..

Алтай тилге Аржан Адаров көчүргөн.

ОКТАБРЬ БИЧИГИ

Жык ла эткен бичиктер. Олор башка-башка.
Кадарын ачып, чоокырлаган бичишке аярза:
Түймен жылдардын түймеени, шакпырты мында.
Жыдалар сыгырты, өйлөр өштөжи мында.
Ол бичиктердин ортозында бир бичик бар,
Онын кадары алтыннын суузыла бичилген.
Онын кадарын ачып, кычырган кижн
Улу тамыр-жүрүмнин ырызына сүүнген.

Андагы бичилген кажы ла сөс ойгор.
Көс жылбиркеткен жүзүн журуктар жок мында.
Жебрентик кожондордыг ойгор деген сөстөри
Жаңыс амадуга, жаңыс күүге бириккен мында.

Кожон жүрүмдик учур алынган! Мен казах
Суу да, өзүм де, жүрүм де жок куба чөллө
Салымды каргаган адам клееткенин көрөдим:
Чырыштар мандайын жолдогон, көзи жашла толо.
Кийининин абралар чубашкан. Эңир тагдак
Кан-кызыл чокторыла онын жолун караган.
Салкын сыгырат. Сыр-Дарьянын жарады дезе
Ай карагуй түнге бүркедип карыккан.
Күн чыккан. Канду тартыжу кайнаган жерде,
Тымыган жерде жаркынду жаскы чоктор ойнойт.
Орус наҗы ла сарбаз¹ Амангелды жыгылган
Жараттын үстүнде акта садтар чечектейт.
Жайымдалган Қазахстан сан башка улу ла кеен!
Эне-жерим, өзүп-чыдаган уулыгнан сеге эзен!..
Уйжулу тумандарды паровоз чочыдат.
Уйгенделген суулар жаркыныла имдежет.
Сагыскан учпас сары чөлдөрдиг үстүнде
Сарбас эдип мажактар жайканат, жайканат.
Чөлдөрдиг алтын ажы урулган эшелондор

¹ Сарбаз — черүчи, жуучыл.

Атанар жанымда — калың арка.
Алдымнан кенерте чаап көрүнгөн,
Өскүс калган чаап көрүнгөн.
Эки кулак серт эткен,
Жык турган
Көстөри тостондоп, тындаланып,
Оног ары болуп элбес эткен,
Эски будактарды тазырадып,
Жүрегим чым эткен.
Кара арчага көрүп тура,
Жегесту кайага көрүп тура
Өткөн өйдү эске алыңгам,
Өскүс калганым эске алыңгам.

УУЛЫМА

Чыда, уулым, өрө өс —
Жолыңда ич артсын.
Жаан ажулар алдында
Уулым, сеге жол берзин.
Жыгылба, балам, өрө өс,
Мүркүттү ийделүү болуп,
Жаан, жарык амаду
Канадың болзын, өрө өс.

КУРААҢДАР КУДУГЕН БИР КЫСКА

Жиндилер тагынган ол кысты
Мен жакшы билерим,
Кураандар сугарган сугадын
Мен база билерим.
Олордун сугады ыраакта,
Ару суу чоройлогон,
Кара суу чоройлогон
Ол бир кобынын оозында.
Кураандар сууны ичеле,
Текшилежиң тургулайт,
Кобы-жиктердин жүзине
Ман бажыла чыккылайт.
— Же кыстың ады-жолу кем!
Адап берзегер, ол кем? —
Жанымда тургандар кайкайт:

— А сен бойың кем?..
Эгирги көлөткө ээлип ле жүрзе,
Мен кажатка чыгадым.
Кысты кайкап, адын сурабай,
Кемзинип калган турадым.

КӨБӨҢ

Же болор, куучындаба,
Жалакай сөстөрдү айтпа,
Белек эдип жүстүк сыйлаба,
Же көбөң жууп жүргенде
Жуунак сабарларын көрөйүн деп,
Сүт-ак көбөңди, сүт-ак көбөңди
Сениле кожо жууун деп,
Көбөң жууп жүргенде
Чечеги эгилип, нени айдат?
Ак арчуулын жайылганда,
Ол эгилип сеге нени айдат?
Көбөң ортозында жүргенде
Сен торт ло жаражай:
Шулмус та, керсү де,
Жүрекке кару, жалакай.

Алтай тилге Эзендей Тоюшев көчүргөн.

БИСТИҢ САКЕН

(Поэмадагы алынган үзүктөр)

АКМОЛИНСКТЕ

Ат-нерелү казах поэт Сакен Сейфуллин төрөл калыгында жаңыс ла бийик учурлу сөзиле макка кирген эмес, же ол Казахстанда революция учун тартышкан от-жалбышту жуучылдардын бирүзи болгон. Таланттуу поэт Саттар Сейтхазин онын кеең иүрүми керегинде «Бистин Сакен» деп поэма бичиген. Бис тууыдач алган үзүктөр жарлап турубыс.

Городтың улузы бүгүн эрте ойгонгон,
Кайдан да жаан учурлу солун келген,
Кечеги бүдүм жок чичке оромдор
Кызыл мааныларла эмди бүркелген.

Бу городто сүреен жаан байрам эм,
Тегиш ишмекчилер оромды ээлеген.
Түп-түс стройло жуу-жепселдү өткөн
Пролетариаттыг черүлери.

Черүлер колонналары улай-телей өткөн.
Улу жайым албатыны көдүргөн:
Казахтын канчын-жиит джигиттериле кожо
Жаан да улус тартыжарга белен.

Мынайда город бу байрамду күниле
Куучындап баштаган революция үниле,
Куучындап баштаган Лениннин тилиле,
Мынайда башчынын кычырузын уткыган.

Бүгүн мында кызыл мааны алдында
Атбасар ла Жаңы-Аржа, Нилди жуулгандый.
Каркаралы, Кокчетавтың калыгы
Акмолага көдүре көчүп келгендий.

Сакен акынга баштадып, совдептинг члендери —
Казах калыктың шонкор кептү эрлери
Кычырулу сөстөрүн албатыга айдып,
Жон курчаган президиумга чыктылар.

Олордың жүстеринен ырыс чалыган,
Олордың жүрүми тартышта өткөн.
Байсейит, Жумабай ла Бекен деген эрлер
Жонның жалтанбас джигиттери болгон.

Алаш-ордынын¹ агазы болгон Ментен-молдо,
Чалмаларын тартынган Олжабай, Төлебай байлар,
Казак черү атаманы Кусковский баштагандар
Мында ок бир жерде бириккен турулар.

¹ Алаш-орды — казах байлар ла бийлердин революцияга үдурлашкан төзөмөл-
биригүзинин черүзи.

Казак калжу жуучылдар, ач-торо байлар
Күннинг учы кандый болор деп сакыгылайт,
Ач күчүктий албатыны айлангылайт,
Анаиг-мынан кара керек тимсегилейт.

Партиянын кычырузын, Лениннинг
Сакен айдып, көдүрет жокту улус күүнин.
— Бастыра жер Советтерге берилзин! — дейт.
Бар казна албатынын болзын! — дейт.

«Сакен—бистин агабыс, Сакен—бистин уулыбыс,
Ол жокту-гойу учун» — дежет жуулган улус.
Вокзалдагы бу улу жуунга келген албаты
Сакен акыннын сөстөрүн изү уткыды.

—Бу жайым биске жеңил келбеген—деп, ол айдат,—
Сыйлык эдип кудай оны бербеген.
Канду согушта Ленин онын одын күйдүргөн,
Ол от эмди революция болуп элбеген.

Кара жабуны чачыгар тундүктен!
Ару кейди бастыра көгүсле тынатын күн бүгүн!
Жокту-гойу, өскүс-жабыс, салымынды колынга ал!
Эмдиги жүрүм — сенин бек бирлигин!

Сенин эртенги күнниг жерегинде, жокту казах,
Трибунаан жалбышту сөстөр урулган!
Элижип-селижип куучын айткан Сакен ле
Абдолланы
Кажы ла кижиги жүреги сүүнип уккан.

«Ойгоныгар, каргыштарга бастыргандар»—деп,
Жоктулар «Интернационалды» баштаган.
Акмоланын вокзалына жуулган албаты
Мындайда жайымын байрамдаган.

Жесказканнан, Нилди биле Сораннан,
Карсакпайдан, Караганда жуугынан
Акмолага жобжс апарып жаткан
Кошту кызыл караван жанып жаткан.

Анда Советтин жууган ажы ла малы бар,
Таш көмүр, темир ле өскө дө жөөжөзи бар,
Молдолор ло байлардан айрып алган азык бар,
Акту жоннын иштеп алган акказы бар.

Мында калыктын тери, көзинин жажы бар,
Кайкамчылу жаңы ой эмди келген
Карам жупалар казналары кайда барат — ачылар:
Ишкүчиле жаткандар деп ээзи бар.

Бу жөөжө эм революция кереги.
Ол эмди элбек чөлдө келеди.
Казах кожон акка-көккө жайылып,
Бийик төндөр ажып барып жоголот.

Бу жорукты Крымнын уулы баштаган,
Ол жалтанбас, жардак эр деп адалган.
Бу тартышта, бу согушта узун жол өткөн,
Крымнан келген татар укту ол болгон.

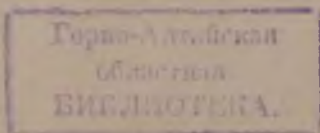
Ач белине жуучыл куры эптелген,
Отту көскө киск тенери урулган.
Мандайында көп чырыштар түрүлген,
Мандайынан сергею санаа билдирген.

Бирде жолду, бирде жол жок жер жадат.
Корон-чакка бастырган чөл жадат.
Кайран чөлдин карыкчалын жажыргандый
Кызыл тандак ортозынан күн ажат.

Араайын амырай берген элбек телкемде
Кенетийин аттар туйгагы тибиреди.
«Оштүлөр келип жат!» — кыйгыла кожо
Октордын сыылаган сыылты угулды.

Эн чөлдө көп улус жок, канайдар,
(О, жайымыс, жуучылдарын аргада).
Караваннын жааны коруланарга жакарат,
Кош коштогон төөлөрдү коштой-коштой жатырат.

Жанындагы тенкейе берген төбөдөн
Оштүлөр жууктайт караванга өнгөлөп.

Байлар-бийлер баштаган алаш деген тагмалар,
Кааннын жаңын коруган калжу актар, казактар.

Калжу оштү караванды там курчайт,
Карангуйда оштү огы мунг суулайт.
Кызылдардын командири колын өрө көдүрөт.
— Оштүлерди адыгар! — деп жакаруны кыйгырат.

Жүрүм ле өлүм эмди мында жуулажат,
Албатынын ырызы ла кыйыны тартыжат,
Албатынын алкы-жөбжөзи учун
Акту эрлер жандары төгүлет.

Албатынын нажызы болгон Советтин штабына
Жүстег келип, жүстег өдөт жокту-гойу күнине.
Кажызы ла Сакен агам, Сакен адам айдар дийт,
Кажызы ла үредүчис, акыныбыс көрөр дийт.

Бирүзининг бай төлөбөөн жалы бар,
Бирүзининг бай уурдаган кызы бар,
Бирүзининг байлар жиген күчи бар,
Бирүзининг байга жетпеен өчи бар.

Бир кижининг төрөгөнүн актар кыйнап өлтүргөн,
Барын-жогын, айылын — ончозын оштөп өртөгөн.
Жокту-гойу жабыс улус
Совдепке комудалын экелген.

Канча жылга карагуйда кыйналган,
Кул-жалчынын жүрүмине, шыразына кыстаткан,
Оскүс өскөн баладый, кезин өрө көдүрбөөн
Бу албаты, бу кара жон иженчи сөзин сакуган.

Жаңы турган жайымнынг Комитединенг бичиктү
Түрегенде өскөн жашөскүрим бери келген.
Олор ортозында революциянынг жиит солдаттары,
Жүстери жарык, арказында канаттарлудый.

Күннин чогы жарыткан
Ырысту күндер өдүп турган.
Кенерте мантаткан атту кижин
Караван курчуда деп жетирген.

Совдептинг члендери түрген жуулышкан.
Капшай жакару чыгарар керек.
Караван чөлдө өштүгө курчаткан,
Жоннын жөөжөзүн аргадаар керек.

Нөкөрлөр салымы жеткерде эмитир.
Коркушту солун жүректер сытатты.
Кажызы ла арга-сүмө бедреди,
Совдептинг ичинде тым боло берди.

Сакен, Абдолла, Бекен сананат,
Терен шүүлтеде бөккөйгөн отургылайт.
Өштүлө жуулажарга ийде керек,
Черү керек, жуу-жөпсел керек

Ийде-күч ас болгонун кажызы ла ондогон.
Же отура каларга жарабас болгон.
Өштүлө тартыш бир күндүк эмес,
Черүчи жууда тазыгар ине.

Сакен учында тура жүгүрди,
Карыгып кородогону жүзинең билдирет.
Кара көстөри чагыла берип,
Калың мандайында тери мызылдайт.

— Совдептинг күчи тургуза атанзын,
Каруулга бир канча ла кижин артсын.
Эртенги келер күниңи корыырга
Жаткан улустаң черү жуузын!

Жаңы жүрүмнүн маягындый жарыдып,
Мандайда кызыл чолмондор кызарып,
Жоктулар революциязынын канду тартыжына
Жуучылдар түрген-түкей атанды.

Карангуй жер үстин бүркеди.
Карачкыга кижин неме көрбө эмес,
Кара булут айды жажырып салды.
Кайда аул, кайда чөл—табар эмес.

Бүгүн түнде улуста уйку жок.
Кандый айалга экелер бу түн?

Жайымнын келгени кече-бүгүн.
Ол учун өлөрис — жалтаныш жок.

Төрөл албатызынын салымын сананып,
Сакен түниле уйку жок отурды.
Көстөри онын ак чаазында,
Же санаазы ыраак талада жүрди.

Кенерте нени де белгелеп ийгендий,
Сакен кенерте тура жүгүрди.
Көзүңктийн жанына жүгүрүп келерде,
Тышкары улус кыймырап тургандый.

— Оштү келген, ага —
Эжикти ачканча айдат бир бала. —
Бекен акыбыс мени ийген,
Слерди мендеп жажынзын деген.

Же жиит поэт өскөнн сананат,
Алан кайкаган уулчакка айдат:
— Карагым, капшай жүгүргин! — деп айдат. —
Абдолла акыга айт — деп жакарат.

Бирүзи оны агам деп сурап, бирүзи балам деп,
Сен жою болзонг, биске жарык күн болбос деп,
Кыймыраган албаты оны сураган,
Уредүчизин, поэдин аргадаарга амадап.

Же Сакен акын айылынан качып жүгүрбеген.
Көзүңк өткүрө Абдолла нөкөрүн
Казактар апарып жатканын ксргөн.
Ол өлүмнөң коркыбаган, удур ксргөн.

Казактын атаманы Кусковский атыйланат,
Оромло мантадып, адын карайладат.
Кийининен ары бир үөр күчүктый
Алаш-ордынын черүчилери оролыжат.

Алаштар агазы Менден молдо
Кыйгырат: «О улу кудай, аллах,
Большевиктер жаанын Сакенди табыгар,
Бийттү кулдардын поэдин тудугар!»

Бот, олор Сакеннинг эжигин ооткылайт,
Жыду оосторы быјар арбанат.
Је јалтанбас Сакен эжикти бойы ачкан,
Откүн көзиле оштүлерге чике көргөн...

САКЕННИНГ ӨЛҮМНЕН АЙРЫЛГАНЫ

Базардын соок площадын коркумчы баскан.
Каланын¹ калыгы бажын ээген бараат.
Јайымнын коручыларын сақып, баскыш алдында
Буумјынын буулары калбагдайт.

Аиту јоннын тынын үскен тағмалар,
Албатыны камчыла бийлеген кускундар
Эң талдама эрлерди айдагылап апарып јатты,
Канду каан Колчакка кол-бут болгон јутпалар.

Лениннин шоғкорлары өлүмге барат,
Агару керекти коруучылар ичкери базат.
Канча үйеге адалардын амаду-санаазы —
Коммуна окгорго удур базат.

Өлүмге барган баатырлар ортодо
Јүзүн-башка укту улустар.
Је олор бир идеяла бирлик, баштары бийик,
Бу ичкери барган јалтанбас баатырлар.

Каанга удур тургандарды өлтүргенин керелеп,
Тенериде серживенин шандары шыгыражат.
Буумјыга баштапкы баратаннын јанына келип,
Христиан кудай јандулар мүргүзин деп јакарат:

— Мүргүп кереестензен, кудай кинчегин астадар,
Бажыг ээ, бу өлүмди сеге кудай бойы берген.
Је «агару ада» абыс калас каруу сақыган,
Тым турат алдында јалтанбас баатырлар.

Келет атаман алдында турган кижиге,
Айдат атаман өлүмге барган эрге:

¹ Кала — город дегени

— Мындагы бастыра керектиг бажы мен,
Жердин де, теңгерининг де ээзи мында мен.

Ол турган бууларды көрүп турун ба?
Эмди слердинг баагар — ол буунын баазы.
Оны сеге сыйлайдым, эр болзон — уктыг ба? —
Бойыг буулан. Ол кудайдын жаргызы.

Эки солдат эки жандап көбөркийди
Буумжыга сүүртей берет чиректеп.
Кыл армакчы кижининг уурына тартылат,
Алып жүреги калганчы катап согулат.

Кресттүлерди солдаттар сүүртегилеп,
Канча эрди коштой тургузып, буугылайт.
Акту бүткөн от-калапту уулдардын
Агару тынын буумжылар алгылайт.

Эй атаман, калжу бүткөн атаман,
Казахтыг ла орустыг эрлерин түгезе бууп
болбозыг.
Европаныг ла Россиянынг уулдарын,
Казахты, кыргысты жеңип болбозыг!

Кара кийимдү епископ Сакенге базып келет,
Же Сакен оног озо ого каруу берет:
— Бу жүрүмде мен крестке түшкөн эмезим,
Христиан кудай мындый сый бербеди.

Чөлдөг келген жокту тегин казах мен,
Слердинг берген «сыйлараар» жакшы билетем,
Жайымнынг жолына турган жуучыл мен,
Тартышта өлзөм, ырысту мен, жайым мен.

Ишчи казах калыктыг уулы мен,
Онынг жерин, агаш-тажын корыгам,
Кийинимде тартышта өткөн уур жылдар,
Же олор мени кадырган, бек, чыдым эткен.

— Токто, Сакен, кыйын-шыра жетти деп,
Кыл алдында турала өштүле тартышпа деп,
Оттый сенин кылыгыг, алмастый тилиг
Тузалу болотонун билбейдим деп,

Абдолла најызы эдегинен тарткылайт,
— От ичинде тур жадыс — дийт, коркот.
Оштүнн алдына жалганатаны уйатту,
Je жарындар жайып, удура баратаны керек жок.

— Ха-ха-ха,
Уксагар, улус, бу көрмөстөр кандый алтайдан,
Слерге база өлүм болор — билигер эртеден —
Акмоланын бускалан көдүргөн тагмаларына
Эмди өлүмге жараду болор — Ментен молдодон.

Ментен молдоны бери тургуза кычырзын,
Мухамед кудайдын жаңыла жагдазын,
Крест жок тагмаларды өскө жерде буузын,
Христиандар өлгөн жерде оморды буубас.

— Ментен молдо Омскта жок, бийибис,
Бу кыргызтар биске удурлажар күүндү турлары.
Жөп беригер, бис оморлы бого бууп саларыс,
Белен туру буумжыда омордын буулары.

Турат атаман, сананып, маалкадып,
(He жакшыны онон сакыыр эбиреде журт калык!)
Жайым учун өлгөн герой джигиттер
Бууда турат, ары-бери жайкалып.

— Тургуза ла оморды площадьтан апарыгар
Омор өскө өлүмге ле кыйынга туулган.
Бүгүн мында христиандар өлүмле аруланган.
Христиан өлүм быжарланбазын. Түрген айдагар.

Тенери бүркелген булут сөгүлди,
Булут алдынаг күйинин чогы көрүнди,
Бүткүл омок улу тынып, жарый бергендий,
Көөркийлерге бүдүмчилегендий иженчини, жүрүмди.

Бу улустын жүрегинде канча кире санаа бар,
Кородош, марыкчал, бууныгыш бар.
Калганчы коронду санаалар ортозынаг
Кижендердин шыгыраган табыжы угулар.

Мынайда тойо шоодып, базынып алала,
Слердин кыйын өскө болор — деп айдала,

Кара укту улусты түрмеге айдады —
Калмыкты, кыргысты, татарды, казахты.

Оштүгө өлүм эжелетен шыркалу жиит арслан —
Сакен өктөм базып барып жадат.
Калганчы катап кайра көрүп бурылып,
Калыкла көстөриле эзендежип алат...

Алтай тилге Паслей Самык көчүргөн.

АДАЗЫНЫҢ МАГЫ

(Куучын)

...Эркебулан уйкудан эрте турды...

Темиккени аайынча физзарядканы эделе, эжиктеги кыпка чыкты. Энези үйде жогыла. Ол көгүске жетире соок суула јунунып, кургак коларткышла арчынала, тышкары чыкты.

Энези тышкартында кастар, такаалар ла өртөктөр азырап турган эмтир. Олордын табыжы коркуш болды.

— Бу слер, энем, сан ла башка кижн — деп, Эркебулан айтты: куштар азырайтан кижн ол болгон инс.

— Мен оны бойым да азырап койор эдим.

Онын энези, Умсынай, бир ууш јарманы колына алып, мынайда айтты:

— Балам, мен бүгүн фермага барар эмес, сени эмеш уйуктап алзын деп бодогом.

А куштар десе Эркебуланнын энези чачкан курсакты чокыгылап ла јат, тергилеп ле јат.

Эркебулан ойто үйге кирип, төжөгин јууп, полды јалмап салды. Бу ла јуукта будып салган пол күскүдий јалтырайт. Эркебулан эбире көрзө, сүреен ару ла эптү болды. Айдарда, јнит уул көзнөккө јууктап келип, тышкары көрөт.

Олордын туразы аулдын учында турган. Онын учун бастыра јурт Эркебуланнын алаканында немедий иле-јарт көрүнөт. Энези тураны эбиреде чечектер отургузып койгон. Эркебулан энези отургускан чечектерди сугарып салар деп, көгүске јенил бешмет кийеле, тышкары чыкты. Энези примуска чай кайнадып турган эмтир.

Эркебулан энезинен көнөк алала, сууга барды.

Тенери ап-айас. Күн јаңы ла изидип турган. Ыраакта булуттар јылыжат. Чөлднн үстинде сок јаңыскан бир муркүт айланат. Эркебулан сан өрө көрзө, үстинде бир карлагаш учат. Онын көзинче ле ол јерге араай јетпей согоон кептү тјжеле, арай-арай ла јерге тийбей, ойто тенери өрө шунуй берет.

— Балам, Эркеш, — деген энезиннн үни угулды — Балам, чай кайнаган.

— Эне, эм ле келерим — деп айдала, ол суулу сабатту айыл жаар болды.

Олор унчукпай ажанып отурдылар. Энези сананган санаазын балазына канайда айдарын билбей, уулы жаар араай көрүп отурды. Эркебулан оны база билип турган.

Бир канча ой өткөн кийининде энези тыркыраган униле айтты.

— Балам, уулым, Эркеш!

— Не болды, энем?

— Балам, адан божогонынан бери жылдыгы толуп жат. Канай темдектерис, балам? Сананзам ла жүрегим чек... — энези учына жетире айдып болбоды.

Энезининг жүрексирегени уулына сүрекей-сүрекей жарт ла күч болгон. Ол кару адазын ундыбаган. Онын кап-кара тегерик көстөринде тосток жаштар түүлет.

— Же, энем, канай темдектеерин шүүжип көрөлик — деп, уулы энези токунадарга болуп, табылу, араай айтты.

Кару уулы адазын сананып санааржаганын билип, энези эмеш унчукпай отура берди.

— Энем, бүгүн 16-чы май, адам 20-де божогон — деп, Эркебуланга стенедеги календарьдын листин көрүп, сөс айдарга сүрекей-сүрекей уур болгон.

Эркебуланнын энези, Умсынай, бир де билдирбестен стенедеги календарьдын листине карыкчылду көрөт, онон сок жагыс уулын. Эркебуланды, араай-араай аыктайт.

— Балам, балам, кару уулым, ой деп неменин сдөтөнни кижи билбес те эмтир — дейле, энези чайлу айагын столго араай тургузат.

Жаш көөркий Эркебулан энезине нени айтсын: ол колындагы туткан гйагын араай ичип отурды. «Адамнын жүрүмнөн барган күнин мен, онын уулы, эр кижи, канайда темдектеер учурлу?» — деп, ол ичинде коркушту кородолду ла бууксынган сананып, чайын ичет.

Онон олор экү айылдыг эезининг кыбына кирдилер. Адазы божогон кийининде энези онын кыбындагы немелерге кижи колын бир де тийгиспеген. Адазы тудынган бастыра неме ол ло жеринде эмдигенче — бир де кыймык жок. Стенеге коштой турган адазынын жалтырууш жазалдарлу орыны — ол ло жеринде. Онын үстинде жүзүн-базын жаркынду чокту туркмен кебис. Ол кебистинг үстинде Эркебуланнын адазынын алтындап эткен рамалу портреди.

Энелү-уулду бу портреттин алдына унчукпай узак-узак турдылар.

Адазынын карточказы олор экүдег: «Же, слер экү, энелү-уулду, мен жогунан канайып жүреер?» — деген чилеп, олорго кару күлүмзиренип, көрүп тургандый болгон.

Эркебуланнын адазынын портредининг алдында онын эки оосту мылтыгын энези илип салгаң болгон.

Бу кыптагы изжы ла неме јинт уулга онын адазы керегинде айдып тургандый. Орыннын бажындагы көк ӧндү коларткыш... Тумбочканын үстинде адазынын чазы... Эркебулан частыг заводын толгон, жүргизеле, ойто јерине салып койот. Бу час — онын адазына чабандардын республиканский јуунында берилген сый. Оndo адазынын ады алтынла бичилген.

Эки көзиӧктин ортозында јазалду бийик отургушта адазынын мрамордон эдилген сүри.

Колхозтыг председателинин јѳбиле оны Алма-Атадагы ады жарлу скульптор кезип јазаган. Эркебуланнын энези бу сүрди көрӧлӧ, көстӧрикин кырбиктери тыркыража берди. Је Эркебулан мен эр кижидеп, бойып тыг тудунып турган. Онын көстӧринен ага берген јашты энези көрүп ийбезин деп, ол эжиктеги кыпка чыгала, јүзин алаканыла тыгтыг јыжа согуп ийди. Оног көзинин јажын энезине билдирбеске, ару бӧс алала, ары көрүп, адазынын сүрин чебер арчый берди.

Энези уулына араай көрӧт. «Кудай-май, балам — деп, энези санапат. — Сен Темирбек аданды кандый коркушту кыйа јок тӧзӧдинг».

— Энем, а энем — деп, уулы энезине айдат. — Эмди адамын эрмегин, тирү тужындагы сӧзин угар күүним бар.

— Је, балам, адангын сӧзин укпай, а — деп, энези уулына каруу берип, араай унчугат.

Эркебулан магнитофоннын какпагыч ачала кнопканы базып ийерде, айылдын ээзи — Темирбектин јарт эрмеги ыраак-ыраак алыс јердег угулгандый:

— Умсынай эжим! Эркебулан, карудан кару балам! Мен слерге изүден изү эзенимди бистин тӧрӧл јерстин тӧс городынан — Москвадан ийип турум. Мен Москвага јеткели экинчи күн болды. Кече улу башчыбыс Лениннин Мавзолейинде болдыбыс, оног Кремльди көрдибис. Бүгүн бастыра выставканы ӧттис. Мен Москвада төртинчи де катап болзом, је чек ле баштапкы ла катап келгендийим. Мындагы кайкамчыктарды туузып көрүп болбозыг. Кӧрӧр, көрӧр лӧ керек. Ой лӧ керек...

Кенерте энези ыйлай бергенин көрӧлӧ, уулы магнитофонды токтодып ийди.

— Энем, энем, токтозоор, энем — деп, уулы энезине тап этти.

Энези арчуулынын учыла көстӧрин арчып, уулына араай айдат:

— Балам, балам, кару балам, эмди адангын кычырган бичиктерин көрӧск. Адаг бичик кычыраын сүүйтен кижидеп болгон не, балам.

Уулы эжиктин јанында турган потолокко јетире бийик этажеркадаг бир калыг бичик алып көрӧт. Бу бичиктин ичиндеги экинчи кадарында казах албатынын улудан улу бичинчизи Мухтар Ауэзов мынайда бичиптир: «Бистин орооныбыстыг озочыл уулына, јаркынду иштин геройына, карудан кару најым Темирбекке онын нӧкӧри Мухтар Ауэзовтон үргүлјикке керее болзын».

Эркебулан адазының жүрүмни сананып, бичикти ойто ол жерине салып койды. Эмди эзелү-уулду Темирбек адазының столының кайырчагы ачтылар. Мында адазының билезине, уулына эгчилеген жөбжөзи. Озо ло баштап Лениннің ордени, оноң Социалистический Иштин Геройының алтын чолмоны. Оноң жалтаибас казах эрдин жуу тужунда кайралдаткан үч степеньдү Слава ордендери. Оноң мал ижинде бийик көргүзүлери учун Казахстанның Верховный Советинин күндүлү грамоталары ла өскө дө грамоталар... Оноң адазының депутат болгонун керелеген бичиктер...

Он жети жашту Эркебулан адазының биографиязын кычырат... 1929 жылда Темирбек артельге кирген баштапкы кижин болгон, 20 жаштуда артель башкарган, ол ок тушта партияга кырган. Жуунун алдында он бир жыл председатель болгон, жуунун кийининде ферма башкарган, оноң беш жыл туркунына чабан болуп иштеген...

Эзелү-уулду унчукпай узак отурдылар.

Оноң кенерте радиодон колхозтын радиоузелинин дикторы жинт кыс Магрипанын өткүн үни угулды:

— Ажару! Ажару! Бис эмди амыранар күннин берилтезин берип турубус!

— Эпейим, бис бир эмеш радио уксаас, кандый болор? — деп, уулы энезин баштанды.

— Балам, колхозтын радиозын күнүг укпай турган эмезис — деп, энези күүн-күч жок каруузын берет.

— Же, энем, бүгүн слер эмеш солун жетирү угар болбойоор — деп, уулы бойында күлүмзиренип ийди.

— Бу кандый-мынды солун болотон? — деп, энези эмеш жылбиркей бергендү айтты.

— Бистин колхозтын калганчы солундарын жетирип турубус. Бүгүн бистин журтта жүс бала алар жерлү ясля ачылып жат. Канча жылга койчы болгон бастыра эл-жонго жарлу Каржаубайдын кызы Каламкаш Алма-Атадагы мединститутты божодоло, төрөл журтына врач болорго атанып ийген... Бистин колхозтын жаан оморкодузы болгон Зерли деп келдин жаказында тудулган амыралта туразы бир күнде жирме кижини жеткиздеер аргалу...

Эмди бис слерге ады жарлу казах поэт Сакен Сейфуллиннин бистин жерис керегинде «Кокше-Тау» деп үлгерин кычырып берерис...

Берилтенин учында кенерте диктор кыс Магрипа мынайда айтты:

— Эмди сөс бистин жинт комсомолго, эн жакшынак үредүлү жинтке, Эркебулан Мамырбаевке берилип жат.

Эркебуланнын энези кайкаганына неме айдып болбой, жанында турган отургушка отура бергенин билбей де калды ошкош.

— Эркеш, балам, бу сөн керегинде айткан эмес пе?!

Уулының куучынын уккан энезинин көстөринен жаштар жолдолот.

— Је, эне, слер база катап ыйлабазаар.

— Балам, балам — деп, энези күлүмзиренип, сөс айдып болбойт. Энезин сүүндиргенине Эркебуланның јүзи јаскы күндий јарый берет.

Эркебуланның адазының сүрннің јанында отурган энези уулынан эки кезин албайт.

«Мениң уулым адазының адын төмөн түжүрбес. Ол адазындый ок эр болор» — деп, энези ичинде уулын кучактап алгадый карузып, санагат.

Эркебуланның энезинің јүзиле ырысту, сүүнчилү јаштар тоолонот, түшкилейт.

Је бу јаштар ырыстың, сүүнчинің јаштары. Эркебуланның энезинің көзинің јаштары уулының эр темине јеткени учун, ол адазының адына тең болгоны учун болгон...

Алтай тилге Паслей Самык көчүргөн.

АЛТАЙДЫҢ ЖУРЕГИ

(Улгерлеп бичиген романның алган уаҗы)

КРЕМЛЬДЕ

Энирги Москва. Куранттар согулат,
 Каруулчык улустың үндери торгулат.
 Өйлөрдиг өдүп баргылап јатканы
 Окпө-јүрекке јарт томурат.
 Городтыг отторы өчө дө берзе,
 Ильичтиг көзнөги јаркынду турар.
 Владимир Ильич бойының кыбында
 Таг атканча айладып сананар.
 Ойгор, терен санаазы оның
 Океан-тегистий, телекей айланар.
 Ороондо ончо немени сананат...
 Онызын кандый сөстөрлө айдар?
 Алтай туулардан айылчылар барат,
 Агылу улузын Риддер ийет.
 Ороонның оног өскө дө јеринег
 Ончо ло улус Ленинге келет!
 Күүлеп јаткан столица Москва
 Күндүлү улусты сүүнчилү уткыйт.
 Казах, алтай, кандый ла кижиги —
 Кажызы ла Кызыл площадька јүткүйт!
 — Эй, Зейнеп, улустан артпа,
 Эбире шингебей, бас ла капшай!
 — Алтайга јанзам, албаты Москваны
 Айдып бер дежер не, кудаймай!
 — Сен шахтер кижиги, бодозог:
 Мында штрех эмес — столица!
 Нөкөриле Карабек кокурлап,
 Кремльде Ильичке бардылар.
 Баскышты өрө тег баскылап,
 Паркеттү полго учында јеттилер.

Жениле терин арлап турганча,
Деев озолоп эжикке келди.
— Кирерге јараар ба?
— Киригер, нѳкѳрлѳр, кирнгер!
Телекеј баштаган башчыга
Тегин улус келди.
Кѳрѳгер!
Риддерден келген
Айылчы улуска
Ильич бойы удурал келди.
Кемзине берген ишмекчи улусла
Кокурлап, Ильич колдорын берди.
Бастыра ороонды ажыра келген
Баатырдый улуска соок то болгон.
Ильичтин јылу сѳстѳри эмди
Ичи-буурын јылыткандый болды.
Тегерик столды эбире отурып,
Телекеј башчызын уккылап отурат.
Кажы ла кижининг
Санаазы јарып,
Кату јѳреги эрип отурат.
Горин Яков, Зейнеп ле Деев
Коштой Ильичке эм отурат.
Эткен-туткан иштерин куучындап,
Эрмек сѳстѳри тѳгенбей отурат.
Јаңы јѳрѳмди ологго ачкан
Партия, Ленинге баш ла болзын.
Амыр-эичѳ најылык дегени
Ада Ленин адыла адалзын!

.

Јер јарыырга јеткелекте
Делегаттар туруп келдилер.
Риддерге ойто барарга
Шыйдыныжып тура бердилер.
Шахтер, онын рудокоп уулы,
Качарлары кажайган
Қарган энези
Қапшай јанарга мендей бердилер,
«Риддерди тударга јанар!»—дештилер.
«Ленинди чын ла кѳргѳн бѳ? — деп,
Зейнептег улус сурап тургулайт.
Ол бистий ле кижн бе?» — деп,

Уккан улус кайкажып тургулайт.
Улустын сурагын унчукпай тыгдап,
Улу тынып, Зейнеп отурат.
Канча тоолу түгенбес суракка
Катап ла Зейнеп
Мынайда жандырат:
— Бийиркеп билбес
Бистий ле кижн.
Бийик те эмес, жабыс та эмес.
Je куучынын катап ла уккан кижн!
Сагыжын жарыдар, жүрегин эрикпес.
Jер үстүндө башчыбыс Ленинди
Jенгер кижн кайда да jок.
Ончо немени ойгорткон кижиден
Ойгор кижн кайда да jок!
Риддерге ойто келген улустын
Сөстөрүн ончозы jарадып уккылайт.
Jарык санаалу ишмекчи улустар
Jарыш эдип ишке чыккылайт.
Je ле деген алтамдар алтап,
Деев күлүк алдынан барадат.
Иштебей турган рудник мында
Иженчи jок немедий jадат.
Штректер ончозы бузулып калган,
Түрткүш агажы чириген эмтир.
Ишмекчи улусты узак өйлөргө
Ижениш jогынан сакыган эмтир.
Je шахтаны ойто тударга
Деев улусты башкара берди.
— Ильич бистин бу ижиске
Иженип jат, нөкөрлөр! — деди.
Турган улус каймыгыжып,
Тургуза ла иш баштала берди.
Өлүп калган шахтада эмди
Өчөмик оттор сурлажа берди...

1948—1953.

ЫЛДЫҢ ОЙЛӨРИ КЕРЕГИНДЕ КОЖОН

1. ЈАС.

Јенгил, чыкту булуттар бүгүн
Јер үстиле салкынга айдадат.
Сооктор сууга кайылып, чөнгип,
Тоштон тудунып божотпой
чырмайат.

Туштаган ла немени тудала толгоп,
Туулардан күркүрөп,
Суулар аккылайт.
Эрип калган јаландар, чөлдөр
Эрке, эрке јажынган јаткылайт,
Күнөт јерде эки карган
Күүндери јарык
Шүүшкилеп отуры.
Төнг бажында төө теңкейип,
Нени де терең сананып туру.
Јажыл өлөң кирбиктү көлдөр
Јарык көзиле
Бийикке көргүлейт.
Кайда да тракторлор
Араайын күүлежип,
Качан да сүрбеген
Јер сүргүлейт.

2. ЈАЙ

Күнчыгыштан күнүн ле сайын
Күлүмзиренип, јайгы
Күн чыгат.
Учы-бажы көрүнбөс чөлдөргө
Узун, узун
Чокторын чачат.
Јер-энебис өлөңгө бастырып,
Јенгил тынып,
Чечектеп јадат.
Бозом киргенче кушкаштар
кожондоп,
Ботоолор сүүнип,
Чөлдөрдө јарыжат.

Сарафан кийген апагаш чечектү
Садтар жайылып,
Сайраган тургулайт.
Арбуз бышкан бай бахчада
Арыкта суулар
Шулурап аккылайт.
Жаркынду күни изү чалыган
Жайыбыс бистинг
Жайым ла элбек.
Жаан иштерди бүдүрүп койгон
Жаткан жоныстынг
Ийдези бек.

3. КҮС

Күнүң ле сайын
Күндөр кыскарат.
Күсти мактап,
Кожонгым баштайдым.
Колхозтор ажын
Жуунадып алган —
Алтын күске
Алкыжым айдадым.
Орой күски
Жаландар сайын
Обоолоп койгон
Өлөңдөр карарат.
Аңказын ажыра
Бүткен ажысты
Айаң чөлдөрлө
Машиналар апарат.
Сары тонду
Агаштар эмди
Санааркап турган
Немедий көрүнөт.
Апагаш бөрүктү
Ала-Тоо туулары
Араайын нени де
Сананып үргүлейт.
Жайлудан түшкөн
Койлор мааражып.
Жабыс жерге
Жедерге мендейт.

Кой кабырган
Жигиттер эмди
Той эдерге
Аулга мендейт.
Элеваторго ашты
Эртелеп тартарга
Элес эдип
Машигалар барадат.
Канча калыкты
Ажыла сүүндирип,
Кайран күзибис
Каткырып турат.

4. КЫШ

Баштапкы ла кар.
Агарып кыш келди.
Кар айланып,
Эбирилип учат.
Тенгери бүүрүңкий.
Казахтын чөлине
Апагаш карын
Урендий чачат.
Кызыл марал
Жаактарлу кыстарды
Тызырап келген
Сооктор окшойт.
Эңирлер сайын
Салкындар улып,
Эжиктин, көзнөктин
Алдында токтойт.
Узун кыштын
Түндери эмди
Уулдарды, кыстарды
Ойынга кычырат.
Февраль туйкайын
Жедип келеле,
Жаскы салкынды
Соокторго тукурат...

Алтай тилге Лазарь Кокышев көчүргөн.

ТОРТОН ҚАРЛАГАШ

(Кеп куучы)

Бу керек туку озогы чакта болгон. Кату кыштын учында коркушту жаан јут боллоло, кӧчкӧн јурттын малы кырылып калган. Јастыг ӧкпӧни ӧткӧре тогдулар соогынан тӱштӱкке кача берген кезик байлардын јурттары ла малдары јут-јулакайдан эзен-амыр арткан эмтир. Кӧчӧр аргазы јок, кыштан арай ӧлбӧс чыккан јоктулар кыштуларынан ырап албай, јастыг быйанду кӱндерин сакып јаткылаган.

Кӧп удабай јас келди. Јасла кожо сакыган ырыстыг кӱндеринин ордына онын до кату кӱндер, јылунын ордына сооктор келди. Бу кӱндерде энгир сайын карлу јанмыр жаап, «беш айылчы» («бес юнак») деген коркушту бороон-јоткон до башталды. Кыштуларынан кӧчӧп албай јаткан кӧп јокту-јойуларга «беш айылчынын» тӱбеги коркушту болды. Кӧп улус јердин кыртыжы ла ышту кийисле јабылган айылдарынан ол тушта чыгар аргазы јок, ач-тородон, сооктон ӧлгӧн эмтир. Тогузон айылду улу аулдан сок јангыс кереге айыл артын калган. Јеткер-тӱбектег эзен арткан Дикан деп атту јокту болгон. Дикан бойыла кожо билези ӱч кижиде. ӱй кижизиде ле балазы, айыл ээзи бойы казып экелип турган ӧлӧн-чайдын тазылдары олордын тынын алган эмтир. Буттары тыркырап та јӱрзе, је Дикан ӧбӧгӧн јада калган айылдаштарынын ӧбӧгӧн терег эмес те болзо, оро казып, кӧмӧп салды. Бир канча кӱндер ӧткӧн согында Дикан ӧбӧгӧн бойынын да чагы чыгып, чӧккӧн бергенин сести. Ачана-торо онын да тамагын кезе тудуп, бууп баштагандый билдирген. Кӱнӱнгидий ӧлӧн-чӧпти таап ла казып экелер кӱчиде јетпей барды. Ол айылынан да тын ыраак барбас болды.

Је кандый да болзо, бир канча ӧйдин бажында јас келгени билдирди. Кӱннин чогы јерди изидип, кыштан калган тог јер эрийт. Качы ла кижинин јӱреги бу тушта сӱӱне берет. Дикан ӧбӧгӧн эриген јердин тобрагынан бир уушты алып, тумчугына јаба тудуп, тыркыраган колдоры ла јашту кӧстӧрине јууктадала, ајыктайт. Айландыра кушкаштардын јараш ӱнине, чымыл-когустын кӱӱлежине кулак тунгадый болды.

Јердин ӱсти мынайда ойгонып, јыргап турарда, Диканнын билези ӧлӧмнин кучагына там ла кирип брааткан. Мыны сананганда, Дикан ӧбӧгӧннин кӧзи карагуйланып, бажы айланатан. Ол бир эмештен јы-

лып, суунын жаказына жеделе, теңеринин түбинен көс албай чалкыйто жаткан. Бу тушта бир-бирүзин ээчий учкан бир үүр карлагаштар эткилеген.

— Эй, быйанду карлагаштар! Слер жай келгенине сүүнип, жырган учуу жүредигер! Бир-бирүгерди сүрүжип, ойнойдыгар. А бис десе ачана-городон слөргө жадырыс — деп, сөбөгөн жүк арайдан кыймыктанган эриндериле шымыранып, ээчий-деечий учкан карлагаштарды тоолоп баштады. — Бир... эки... үч... он... жирме... одус... төртөн. Төртөн эмтир. Ачана-тородон улус бисти аргадап болбоды. Байлар жөсжөзүн кичееп, бойлорунун алдына жүре бергендер. Же жаңыс слер, карлагаштар, биске бир быйан-болужаар жетиреер деп, жайнап сурап турум. Озогу улус «жанаттарылы суу чачкан карлагашты» деп алкан, тегин айтпаган эмей. Слерди улуска быйанду дегени чын болзо, бир болужаар меге жетиргер.

Диканын шымыраныжын угуп ийгендий, төртөн карлагаш онын үстин айланып учуп, чыйыктажып, онын эрмегин шүүшкендий деп көрүндү. Карлагаштар чагы чыккан кижинин бир жанынан, онын экинчи жанынан эбире учуп, жакшылажып турганчылайла, көскө көрүнбей калдылар.

Дикан өбсгөн бажын жердег көдүрүп көрзө, тын салкыннын күчине чыдашпай, самтар айылынын кыжырашкан табыжы угулат. Эмезининиже күдүрүп оозуна нежиди иттиги ичпнеллүл өсөд мөлдү мик күни жедип келгенин сезеле, айылы жаар жылгажактады. Жети жашту уулу Омаш: «кинчи күн оозуна неме салбаган куру. Ол эмди де адазынын кажы ла элтам-жылыжын аяктап, эжиктин жанында отурган... Айылдаг бир армакчы кире узакта бир төс карананын кадар-терези жулук тартынып жажарып келгенин Дикан жагы ла көрди. Айылдын эжигинде отурган Омашты кол жагып кычырып алала, карананын жаш терезин сойот тартып, балазын азырап баштады.

— Бүтүн-эртен өлгөн-чөп жайылып, көк чыгар. Ол тушта бис те алдырышпазыс — деп, адазы балазына көрүп, күлүмзиренип ийди. Омаш та күлүмзиренерге сананган. же эриндери кажайып, көстөри там терең боло бергендий билдирди.

... Эртезиңде Омаш таң эрте ойгонгон. Баланын уйкузын үскөн шылтак — энезинин оору-кыйыны. Омаш тышкары чыкты. Көс жедер жердег бери аяктады. Эш-неме көрүнбейт.

Бала теңери жаар көрди. Бирдег-экидег бой-бойын сүрүжип учкан карлагаштар көрүндү. Олор айылдын кийининде бир кичинек агычактын үстинде айлангылап турган. Онын карлагаштар онын чек ле үстинде ле оны айландыра учуп баштады.

Карлагаштар учуп өткөн сайып көскө илинер-илинбес жинидий немелер жерге анырылып түжүп турды. Омаш айылга кирип, адазын ойгосты.

Дикан өбсгөн тышкары чыгып, кече бойынын комудалын айткан төртөн карлагашты таныды. Чындап та, куштар учуп өткөн сайын те-

жеридег саргылтым жинжилер түжет. «Баалу таш эмесе эрине бе?» — деп, сананган Дикан карлагаштар түжүрүп турган немелердин бируүн жерден таап алды. Буудайдын чарагы! Экинчизин, үчинчизин ксдүрди.

— Буудайдын чарагы! Буудайдын чарагы!

Дикан өбөгөн балазын кычырып, карлагаштар таштап турган буудайдын характерын жууп баштадылар.

Күн ажар киреде Диканның эжи жеңилденип, игис балдар — бир уул, бир кыс тапты. Сүүнчизин жүрегине батпаган адазы кызын Карлагаш деп, уулын Буудайбек деп адады.

Келер күнде Дикан ла Омаш төртөн карлагаш экелген буудайды жакшы жерге үрендеп, чачып койдылар.

Анзйда карлагаштар жокту Дикан өбөгөнгс буудайдын үренин берип, кийининде жеткил ле тойу-ток жүрүмге экелдилер.

Онун бери канча-канча чактар, жүстер жылдар өткөн. Эмди Казах жеринин чөлдөри мажакту буудай жайканган тенгистий. Дикан өбөгөннун журты бүгүнге жетире алтын аштын толтыра сакырым-алмари болот.

КУУНЫҢ КУНУГЫ

Кууны колго үредип, үйде азыраганы онын ээине сүреен жаан сүүнчи-ырыс экелет.

Мен он жыл мынан озо куу азырагам. Ол тушта Сары-Аркада Нура ла Есил деп суулардын жаказында аулдар турар жерлер ас та болзо, же майдын одоры сүреен элбек болгон. Койу узун көк өлбөн, санаага сертек ле серүүн эзини улусты сүүндирип, оору кижиге эмдий болотон...

... Сис куунын эки балазын азыраганыс. Куштар колго үрене берген. Менин уулым Жадыгер ле аулдын өскө дс балдары куунын балдарын сүреен кичеен күдүп жүрөтөн. Жаш куулар канаттары агарып, көлгө учуп барала, конорго качан да ойто айылына жанатан.

Эбиреде журтаган анчы улуска:

«Бисте азыранты куулар бар — оморды көлдө көрзиср — атпагар» — деп, бис айдып салган болгонус:

Куулар болгон. Күннен күнге кижинин айылында жүренине там ла үренип турган.

Күс өдүп, кыш келди. Бис куулар кыштаар анылу жер белетеп алганыс. Олор бистин кастарысла кожо кыштап чыккан болгон. Жас келерде, көрөр болзо, омордын сүт-ак жуны азыранты жүрүмде тобрак-тозынла бүркөлип, бүдүми ачынчылу болды.

Кар кайылып, күндөр жылып баштады. Куулар азыранты кастардан айрылып, көлгө учуп турар боло бердилер. Кастар ла өрткитср Нура-сууда эжинип жүргүлезе, куулар десе ыраактагы Садырбай деп көлгө барып, эжинип жангылап турды. Күн ашкан ла кийининде омор качан да ойто бурылып келетен болгон.

Бир күн куулар ойто жанбадылар. Сакып болуп албадыс. Бир канча күн өттү.

Бу өйдө анчадала ары-бери өткөн жорукчы улус ксптөй берген болгон. Ол улустаң сураарыста, бистин кууларысты көргөн кижн жок эмтир. Онон бис jailуга ксчкөнннс.

Күндер өдүп, өй өдүп, бис койысты Шолак деп көлдин жаказында кабырчп турганыс.

... Мен түниле кой көрүп, таң бозоро берерде, айыл жаар баскам. Тенери бүркек болгон. Кенерте кулагыма, ыраакта мөнүн шыгырагандый, куунын кыйгызы угулды. Бу бистин азыранты куубыс эмес пе деп санаып турганчам, учуп келеткен куу көрүнди. Ол мойнын бир жанын дөбн, онон экинчи жанын дөбн бурып, бистин турлубыстын үстине айланат. Онон кийнс айылдын түндүгине коно берди. Мен мендеп туруп балабаркамды ойгозолго, тышкары чыгардым. Бис эмеенисле экү кууны сүрөөн кайкап көрүп турдыбыс. Балдарыбыс коркушту тын сүүнип турдылар. Куу дезе мойнын эеп, бис төбн көрслө, ачу-корон кышкырып ийди. Сл бойынын кунукчылын биске айдып тургандый деп билдирди.

Жадыгер уулым менен:

— Адам, экинчи куу кайда? — деп сурады.

— Ол жанып келер — дедим. Же бу сөстөриме уулымнан болгой бойым да бүтпей тургам.

Бү өйдө өскүс куу кенетийин тенериге ксдүрилип, бистин үстибиске эки катап айланала, күнбадыш жаар уча берди.

Куунын кулагымда артып калган ачынчылу үни ле онын канаттарынын табыжы көлдин бери жанында жер сүрүп турган тракторлордын моторынын күркүрежине жоголып калды...

Казах тилден алтайга

А. Берсимбаев ле П. Самык көчүргөн.

САКЫЙДЫМ СЕНИ

Көлдөр соолот,
Кайалар жемирилет,
Кижиде мөңгү эмес.
Кару эжем,
Мен сакыйдым сени.
Жүрегим иженет,
Же санаам айдат: «ол келбес».
Сен үргүлжиге барган,
Ойто келбезиң,
Мени уткып каткырбазың,
Ыраак жолго үйделеп ыйлабазың.
Билерим.
Же түңгей ле нениң де учун
Ойто келерин деп,
Иженедим.
Жайгы да күндөр
Менге соок билдирет —
Жылу сөзүңди угар аргам жок,
Школго жүрүп кийген чамчама
Топчы таңатаң
Кару эжем жок.
Чын,
Жүрүмде
Жарабас та керектер болгон.
Олор жүрегимде
Сысту сорбылар артырган.
Же бала тужым керегинде
Араай куучылыгыңды
Сен бойыңла кожо апарган.
Көлдөр соолот,
Кайалар жемирилет,
Мен де мөңгү эмезим...
Сениң сөбүңгө
Мен келерим, эжем,

Жангы сен меге
Качан да келбезин.

Ойноп бер, балам.
Ойноп бер,
Бетховендер
Ойгонзын.
Ойгор санаалу
Жангы поэттер
Күүнзек бойыска
Айылдазын.
Солун үндери
Тура ичинде
Түндү-түшгү
Күүлешкей.
Чечек сөстөрн
.Лүрөккө өдүп,
Ал-санааска эбелгей.
Жангы поэттер
Жангы тўжелет меге.
.Je андый да болгой.
Бүтүн мен
Бетховенди эзедим.
Келер ойдө
Мени де кем-кем
Эзеер болбой.

Алтай тилге Иван Кочев көчүргөн.

ЈАНМЫР

Кенете ургун жаңмыр келеле,
Кечире түшти жажыл садыма.
Сары күннин алтын чогына
Солоны тартылат менин жаньма.
Кажы ла жалбрак жаңмырга сүүнип,
Каткырып шулураг менин үстимде.
Эзин эрке кулуным чылап,
Ойноп учуртат, төрөл јеримде.
А чаңкырайа берген тенгериле дезе
Аттар ошкош булуттар учат.
Туйгактар табыжы күкүрт чилеп,
Күзүреп, жызырап, торгулып калат...
Өзөктөр, јаландар ойто ло ару,
Јаңмырга јундурган, јажарган јадат.
Такталган өлөндөр ойто ло өнгөйип,
Тамчылары мызылдап, меге каткырат.
Ару чыкты оло ичкилеп,
Ак јарыкка сүүнип көргилейт.
Карагај бүрлерине тамчылар тизилип,
Көк чедирген отло күйгилейт.

ЫРЫС

Кабайда јаткан кайран уулчак!
Карузып турадым сенин јанында...
Каткылу кара көзине көрөлө,
Кайкап сүүнедим ырысту јолына.
Сенин күүнин сүттий ак,
Эненнин сүдиндий ару ла јылу.
Сенин алдына элбек телекей
Эжигин ачат, јараш ла улу.
Јаңыс ла сего күн тийгендий,
Јаркынду тенгери көгөрө бергендий.
Каткыгнан сенин күндер чагылат,

Қарағуй түндер алдында жоголот.
Қолыңды сен ичкери чәйөдинг,
Қоштой ырызың — тут ла көөркий!
Келер жүрүминде кедер болбой
Ичкери жолыңа жүтки ле, көөркий.
Мынағ артық кандый салымды
Энен сеге күүнзейтен эди?
Ай алдында кандый жарашты
Ардақ уулчак таппайтан эди?

ЖЕР

Ойгор үредүлү
Билер улустар
Жеристи тонгон
Жылдыс дежет.
Жалбыжы өчүп,
Сооп калган,
Жажы жеткен
Планета дежет.
Жазап сананып,
Бу сөстөрдү
Жарадып болбой
Мен турадым.
Жажыл, жараш
Жиит жеримди
Жамандап бүгүн
Қанайып айдарым?
Қанча жүректерге
Жылу берген
Қару жерим,
Эрке жерим!
Эди-каныска
Жулугы өткөн,
Өчпөс күним,
Жажыл жерим!
Эбире ончозы
Ойгор, улу.
Эртен тураның
Ырызы жылу...
Агарып келген
Тағдар салаазы,
Мөнкүликке алтаған
Жүрүм алтамы.

БИСТИНГ КЕРЕЕЗИБИС

Телөкей бийлеген улу бийлер
Тегин улуска не јакшы эткен?
Ак-јарыкка изин артырарга
Ар-чакты биске экелген!..
Калыктын кажайган ссбги үстине
Кайкамчыл болуп пирамидалар бүткен,
Семирамиданын мөнкүлик садтары
Сенин түжинге, байла, кирген...
Кезиктери дезе магын тыгыдып,
Кумакту чөлдү канла сугарган.
Очтинг кылыжын бойлары курчыдып,
Өйиле кожо озор кырылган.
Түбек чилеп келген түмендер
Түндер каразында јылыып ундылган.
Гур-Эмирдинг чанкыр бүркүзи
Бистинг үстисте бүгүн жарыган.
Ол амырдын магын јарлап,
Чактарды јенип, көгөрүп турган.
Јүсјылдыктар онын үстиле јылган,
Је будук арчылып јылыбаган.
Бистинг историябыс өскө јондордыйынанг
Узун ба, кыска ба, мен билбезим...
Јагыс ла Гур-Эмирдинг көксине көрзөм,
Ончозы јарт, аланзып серенбезим.
Мыпда, келер өйдинг төжине,
Чактардын кынјызын үзе согуп,
Бистинг өбөкөлөрис тегери артырган.
Учы јок јайым чөлдөр јуралган...

Сүүштег төгүнге јетире —
Айдыжат — јүк ле бир алтам,
Андый да болзо болор деп,
Айлада шүүп туратам!..
Је төгүннен сүүшке јетире
Јол узун деп айдыжат.
Онынг учына једерге
Јүрүм де јетпес деп саналат.

ЖАРАС ТААДА

Жуунунг экелген түбегин сананып,
Корогон улустунг адын адайдыс.
Жүс жашту Жарас тааданы
Жүрүмде эски алынып турадыс
Жарас таадак белге салып,
Жууда улустунг салымын айдатан.
Айландыра жаткан аулдар улузы
Айлаткыш карганды курчай туратан.
Жуу жылдарынын өскүс балдары
Түбек келерин каранга сезетен.
Карган өрөкөн кийнинен жүгүрүп,
«Белге салзагар, таада», — дежетен.
Жүректин шимиртин каранга жажырып,
Жүзине онын лаптап көрөтөн:
«Адам эзен жүрү не фронтто,
Айдып берзегер, кайран өрөкөн».
Жаан да улус карганын айылына
Жаантайын келип түжетен эди,
Ат буулайтан куу чажыда
Жер жедишпей туратан эди.
Жарас таадак мойножы жоктон
Эски арчуулды жайа салатан,
Оок таштарды жайа чачып,
Оозы кыймыктап, белге салатан
Каткак сабарыла таштарды жылдырып,
Кату сананып төмөн көрөтөн.
Көзинин жажын арчып ийеле,
«Көригер, балдар, белгени» — дейтен. —
Кандый да болзо, жегү келер,
Канду жуу узак болбос.
Өштүгө удур барган жииттер,
Өштүни жегер, бойлоры өлбөс...»
Жажы ла кижинин карыккан жүрегине
Жару ижемжи келип конотон.
Жайран ада, ага, ийин
Жанып келер деп озор бодойтон.
Ойгор өрөкөн айткан сөстөри
Ончобыска жаркынды болгон,
Чөкөгөн көстөр түбинде дезе
Жарыкчал жоголып, сүүмжи күйетен.
Же коркушту жууда өлүмди билеп,

Коромҗы болбозына бӯдерис пе?
Ак чаазында бичилген сōсти
Аулда җонноҗ җажыраарыс па?
Олӯм келгенин Жарас сезип,
Озōги ӯртōлип, улуска келетен.
Кату җерден келген бичикти
Кайра кычырып, ӯрōкōн билетен.
«Җастыра бичилген чаазын эмитир,
Җанып келер уулың — дейтен, —
Белге таштар җастыра айтпас,
Меге бӯткер, улус» — дейтен.
Аланзып бӯтпеген кижиге ол
Ачынчылу удурә юрōтōн.
Биске тӯшкен ачу-коронды
Орōкōн җӯрегинде алып җӯретен...
Белгечининг айтканы чын болды.
Олӯмдӯ җуу ӯчӯре базылган.
Ару, амыр бу кӯндерди
Аксагал кōрбōй ӯлӯп калган.
Онын сōōги айан чōлдō
Караван җолында карарып арткан.
Җенӯнинг җараш улу җыргалына
Җедип ӯрōкōн чōōчōй тутпаган.
Ойгор карган ончо җылдарды
Озолодо кōргснин эмди билдибис.
Ол биске бӯткен, җенӯте бӯткен.
Җастыра айтпады Жарас таадабыс.

Алтай тилге Аржан Адаров кōчӯрсен.

ЯКУТ КАРЫНДАШТАР

Якуттар бойлорун сахалар деп айдыжат. Саха јериниң писательдери быјыл баштап ла бистин јеристе айылдап јүрдилер. Бу ла баштапкы тушташтардан бистин литературалардын, эки албатынын колбулары тбзөлип өзбри башталды.

Якут литературанын өзүми де, ийдези де јаан. Олордын писательдеринин тоозы беженнен ашкан. Олордо албаты поэттери, писательдери деп ат-нере алган ла республиканын сыйларынын лауреаттары болгон бичиичилер ас эмес.

Якут ла алтай литературанын өзүми там элбеп, келер јылдарда эки албатынын јүрүминде јакшынак једимдерин јетирерине якут та алтай да писательдер кичеенет.

«Јылдыс» алтай кычыраачыларды кезик якут писательдердин үлгерлериле таныштырып туру.

ЭРКЕМЕН ПАЛКИН

Анемподист Софронов,

якут литературанын тѳзѳчизи
ле классиги

ТОРОЛ ЈЕРИМ

Олгѳн кижиги чилеп јерге кѳмдѳргѳн,
Менин улу эне-тѳрѳл јерим
Калын карлар алдында
Табыш јок тым-тырс јадыры.

Суркураган суулары
Куйактый тошторло
Јырс этире јабылган.

Кара агашту тайгалар
Калын уур карларга бѳркедип,
Карамтыгып туру.

Ышту агаш айылдарда
Корон соокко чѳчураган
Кайран калык-јоны
Чаксыраган јѳри.

Карагуй айылдарда
Кѳстин јажы
Кара булуттый иѳулып,
Ак-јарыкты бѳктѳйт.

Ыраакка кожондогон кижиги!
Кем кожондоор? Кожондоп то
ийзег.

Кожон онту кептѳ
Коркушту угулар.

Мен күн чалыган ороондо болгом,
Эбиреде жайым жерде жүргөм,
Телекейде эң кеен-жараш
Чечек ошкош ороондо болгом.

Ол ороонның калык-жоңы
Ак-жарыктын магы болуп,
Жайым, сүүнчилү жүрүмдө
Кеен толкулардый түрүлүп,
Ырысту журтайт.

Ол жерде
Күндү жердин ырызы
Кайнап турган сүттүй,
Түни-түжи токтоол жогынан
Ажынып, анданып, учы жок агат.

Анда бастыра үндөр
Жайымды мактап жаңырайт!
Анда эркин күүлөрдө
Өчпөс ырыс күркүрейт!

Мен ол жерден
Эригип, энчикпей кача бергем.
Толкуланган ырысла жүзүп,
Жүрегим оорыган.

Менин учун деп сураарыгар?
Кыйын-шыралу жерим сананганым
Жүрегим сыстаткан, бажым
кызыткан.

Менин көстөриме төрөлим
Жиргилжин болгон көрүнгөн,
Кеен жалаңдарла күркүрегөн суулар
Калыг тошторго кыпсыткан.
Кара тайга
Кар көжөгөзине туттырткан.

Салбар жокту якут айылдар,
Шыра-борого бастырган өлүмтик жон.

Эне төрөл жерим!
Кудай ундыган улу ла керсү баатырдый жадырың.

Ургүлји чактаң эмдиге јетире
Тошту соок Түндүк теңистин жаказына
Темир кижен биле кыңылаткан
Ургүлеген турадын!

Је андый да болзо, мен бүдедим:
Бу соок уйкудан сен ойгонорың,
Калыктан
Күнниң чоғын бөктөгөн
Јүзүн-базын олјочыларды
Күчтү көксингле
Көдүре антарарың!

Ол тужунда
Калың кар алдынан
Калажыраган калык-јон
Туруп келип, тартышка чыгар.
Бу телекей үстүнде
Канча үйеге тура калган
Караңуј кайылып калар.

Сениң ачу-коронго кыйнаткан,
Бичик билбес, чыдалы јок,
Јакшынак керектин татузын амзабаган,
Кату шыраның онтузыла айдырган
Төрөл јеримниң јашөскүрими!
Көдүрилериң! Тыңырың! Оморжоорың!

Эмди тургуза бисти
Кату ла канду караңуј бассын!
Озолодо көрөдим:
Кара булуттар өткүре тийген күндий,
Јайым жүрүм келер!
Мен кожонымла мактайдым
Эрчими бадышпаган, эмди билдирбеген
Келер өйлөрдин жаркынду күндерин.

Јебрен јуучылдар сөөктөри
Јерден ойто туруп чыгар,
Јаскы күкүртле кожо жүрүм чечектеер!
Бисти базырган караңуј
Ургүлјиге јоголор.

Эй!

Калын кардын алдынан
Карасуулар коркырап агат!
Удабас кайыларын билип,
Менин төрөлимди
Ойто ло тонгурарга
Казыр карануй
Калганчы куйундарын ийет!

Кем озо турган — тын
Тартыштагы ырысту улу жүрүмди мактагар,
Үргүлжиге кыйнаган
Шыра-јоболды антараар!

1912 жыл.

Алтай тилге Паслей Самык көчүргөн.

Күннүк Урастыров,

Якутиянын албаты акыны

ТӨРӨЛ ЖЕРИМ

Лена суунун
Ийдези ошкош
Менин төрөл
Кайкалду жерлерим.
Киндигин сенин
Ороонисла тудуш —
Мактайдым сени,
Элбек Төрөлим!
Жаскы ару
Кейинги тынып,
Жаранып алган
Телкемге сүүмедим.
Түндүк жеримни
Соогына чымчыдып,
Түш жеримде
Кижидий жүредим.
Түндүктүн узун
Түндери турганда,
Жылдызы жаркында
Чолмондый кызарат.
Чанактап койгон
Аңдарыс чапчынып,
Мени ичкери
Жүрүмгө кычырат.
Карлу элбек
Жеримди эбирип,
Кажы ла журтка
Учуртып келедим
Ишмекчи, малчы
Иштеңкей улустун
Иштерин мактап,
Колымды берем.

Алтай тилге Лазарь Кокышев көчүргөн.

Серафим Элляй,

Якутиянын албаты акыны

АЛТАЙ АЛБАТЫГА АЙХАЛ-
ЭЗЕНИМ

Алтайда журтаган
төрөөн
албаты,
Айхал-эзеним
јетирип турум!
Карындаш болгон
најылар ортодо
Кайкалду
куучынын
тындап отурум.
Учы-төзин
чокумдап,
суражып,
Угы-төзин
јартап алдыбыс.
Алтай, якут
уулдары эмди
Антыгарлу
најылар болдыбыс.
Кадын ла Лена
улу суулардый.
Качан да јаркынду
бис јүрели.
Алтайдың,
Јанынын туулары
чылап,
Алдыста јүрүмге
ичкери көрөли.
Уйелик јүрүмис
јажына јаранып,
Устисте күнибис
јаркынду болзын.

Прометей чилеп
Чернышевский мында
Ссылкада журтап,
Вилюйде кыйналган.
Якуттын кожогы,
Вилюйдыг жаражы
Кыйынду жүрүмин
жерге болушкан!

7 ***
Jүс түмөн жоруктарда жүрүп,
Jүзүн-башка талалар өткөм.
Оксүүр, жабызак жолдорло мендеп,
Оргөөлөргө дө, үкпектерге де киргем.

Жалакай улусту бу жолдордо
Жажырбай жеримди айдып беретем.
Төрөөнизишкен жылбиркек жолдошко
Төрөл жерим Якутия дейтем.

Учуры кеен ссс уккандый,
Улустардыг чырайлары жарый түжер.
Кару жонымнын колынаг туткандый,
Кайран Якутиямда болгондый сүүнер.

Найылык ла жылу колдорын сунгылап,
Нар айылдарына улус кычырар.
Жанында омордыг солундар куучындап,
Жарлу анчыдый якут отурар.

Акту жүректен күүнимди айтсам,
Алмаз-эрјине сыйлап бергемдий.
Айан-бүктерле нөкөрлөримди айса,
Араай јединип, Якутияла өткөмдий.

Бу тушта јериме тыгыда эригип,
Јаба иштеген улузымды оңдойдым.
Буурыл тайгаларды жүрегимде эркелеп,
Јакут албатымла мен оморкойдым.

Мен кенете канатана бергемдий.
Мун жылдардыг јоболтозын јендеп,

Арып-чылаган бойым мендеп,
Айдары жок бай талага келгемдй,

Канаттар кенерте өзө бергендй.
Кайдаар ла көрзөм — көк-чагкыр тегери.
Жүрүмим жеңил болбогон эди.
Жүс амадуларыма бүтүн жеткемдй.

Кенерте мен канатана бергемдй,
Болоттый кызыган санаамды ундытпай,
Болгон жерге күүндеримди ычкынбай,
Кеберлер кенерте өзө бергендй,

Кайкамчылу ла база, кандый сан башка!
Байрамда жыргайла, баатырлык маргаанда
Баштапкы жерди алып нйгемдй.
Кандый жакшы! Кандый макалу!

Кайдаг бу? Неден болгон бу?
Сен мени бүгүн «көөркийим» деп адаган.
«Көөркийим». Бу байла, оног улам.

Алтай тилге Лазарь Кокышев көчүргөн.

МЕНИҢ БИР САНААМ

Тўжи-тўниле
Кийинимдеги кўлсткөдий,
Энезин ээчиген
Айрылбас баладый,
Истеген мени
мениҗ бир санаам.

Тўштеги ижимнен
Мени тутаткан,
Тўндеги уйкымнан
Мени ойгоскон
Мениҗ бир санаам.

Кайкамчылу кинодый
Көстөриме көрүнген,
Кайран көөркийдий
Кулагыма шымыраган
Саҗ башка бир санаам.

— Сен санан, санан,
Өткөн јиит јажын.
Бу јүрүмде, салымда
Одусты аштын — деп,
айдат бу санаа.

— Кызыл-күрен чырайын
Онготонун бил.
Кара көмүр чачтарын
Кажайарын сес.
Күндер — ай, айлар — јыл,
Јылып өдөр араай.
А бежен јаш эртеннен
Једип келер анайып,
једип келер анайып.

— Ундыба, наҗы,
Эр ийден җангыс.
Ол ийден бир өйдө
Өчөр, өдөр,
 андый өй болор.

Канчын-јиит тушта
Каныг ойноп, иште.
Калык-җонло коштой
Кару жүрүм бүдүр,
 кожонггла көдүр.

— Жангарыг, җардагыг
Җажыг узадар.
Җарык керсү амадуунг
Җон-албаты мактаар,
 быйаныг айдар.

— Теринг төгүп, җобо
Кару керекте.
Керсү жүрүм жүргөниг
Мак болор сеге,
 кереезинг болор сениг.

... Түштеги ижимнен
Мени тутаткан,
Түндеги уйкымнан
Мени ойгоскон
 мениг бир санаам,
 санг башка санаам,
 айрылбас санаам...

Алтай тилге Паслей Самык көчүргөн.

КАЙЫҢНАН ТУШКЕН
ТАМЧЫ

Жаш кайыңнын бажынан
Жалтырап тамчы эм түшти.
Коркураган суучакка
Кожыларга ол келди.

Коркураган жарасуу
Колосколу сас өттү.
Жалтыраган Ленага
Жаш тамчыны ал чыкты.

Жажыл кайың сыйлаган
Жараш тамчы, сен кайда?
Кандый жерде сурлаган?
Кандый кожон эм айттың?

Сендий оок тамчылар
Улу тенгистер бүдүргөн...
Сендий тамчы толкулар
Жылым кайалар жемирген...

Экинчи тамчы
түжет колго.
Эх, көбүркийөк,
сен канчийан!
Мен де сендий ле,
је жонымла кожо
Мен тенгистий —
улу ла жаан!

Алтай тилге Паслей Самык көчүргөн.

Л. Кокышев

«МЕЧИН ЖЫЛДЫС» ДЕП РОМАННАҢ АЛГАН УЗУК

«...Ты от нас далеко, далеко,
Между нами снега и снега...
До тебя мне дойти нелегко.
А до смерти четыре шага...»

(А. Сүрков.)

«...Сен бистең ыраак, ыраак.
Ортобыста кар ла кар...
Једерге сөге күч меге,
Өлүмге јетире төрт лө алтам...»

(А. Сүрков. «Јер түрада»)

Тыг күүлеп турган бажын жүк ле көдүреле, Каран теңериге, көрди...

Карагайлардын карагуй бүрлери өткүрө онын көзине сок ло јангыс жылдыс көрүнди. Кышкы соок теңериде ксгөрип калган жылдыс ого сүрекей ыраак, сүрекей счөмик деп билдирди. Ол кандый жылдыс болгону Каран таныбады. Карануи бүрлер өткүрө көрүнген теңери сүрекей кичинек болгон. Јердин аайын билип аларга ого жылдыстарга көрөр керек. Је бийик ле койу карагайлар соокко араай тызыражып, теңерини туй бектеп салган. Айланып турган бажын кабыра тудала, Каран катап ла карга отура берди. Калын карга эмди ле јадала, өрө турар күүни келбей барды. Соктыгып калган сол буды отко күйүп тургандый...

Је таг атканча ого фронттыг чийүзине јууктап алар керек болгон. Кандый агаштардыг ортозында отурганы ого эмдиге јарт эмес. Онын шүүлтезиле болзо, фронттыг чийүзине јетире эмди де јирме-одус километр болор. Чын барып јатканын ол жылдыстардан билерге ак јерге чыгып аларга албаданып бараткан...

Эбире шык ла туруп калган карагайлар. Учы-бажы качан божосрын Каран бир де билбей отурган. Ого кўнчыгыш јаар түштүктей барар керек, је онызын ол эмдиге ле билип алгалак. Агаштар коркушту койу.

Түргөн барарга калың кар ла шыркалу буды сүрекей чаптык болгон. Каран күбүр карды алаканыла сузала, база катап жиди.

Онон жүк арайдаң өрө турала, тың аштап турганын сести. Карга ээлип калган карагайлардын бүрлери өткүрө ол база катап теңгериге көрөлө, сол будын сүүртөп, катап ла ичкеери ууланды. Кадык будыла карды ырып, жирме ле метрдин бажында арып, ойто ло токтой түжет. Агашка жөлөнп, анайда эмеш ле амырап алала, сескир тыңдаланып, брааткан јерин бойы да билбей турды.

Јастыра барып јатканын ол жүк ле таң алдында сести. Карагайлардын ортозынаң чыгып келеле, ыраак јокто шоссе јол јатканын тургуза ла көрүп ијди. Бу јолды Каран јакшы билер. Ол нөкөрлөриле кожо бу јолды көп катап бомбалаган... Ого эмди сол јаны јаар баратаны јарт боло берди. Уур тынастап, жоон карагайдын төзине јелснп ијеле, шосселе өткүлөп турган машиналарды ајыктай берди. Кырутып калган јажыл шинельдерининг јакаларын бийик көдүрп алала, фронт јаар баргылап јаткан немецкий солдаттар машинанын үстине јергелей отургузып салган наадайларга түңгей болгон. Тың аштаганынаң, шыркалу будынын ачыганынаң ла арып-чылап калганынаң улам ол бир де керексинбей турганын сести.

Танктардын күркүрөп өдө берген колонназын ајыктап көрөлө: «фронт тыг да ыраак эмес эмтир» — деп сананды. Күн чыккалакта ойто агаштардын ортозы јаар мендеди. Түн киргенче кандый бир јерде јажынып алар керек болгон. Төрт километр јерди өдслө, бийик карагайдын төзине уур отурып, катап ла санана берди...

Кече бу ла өйдө полктын командири онынг экипажына немецтердинг тыл јанында темир јолдын станциязын бомбалазын деп јакару берген. Эшелондор тыгылып калган станцияга бомбаларын таштап ијеле, ойто учкылап браадарда, ологго сегис «мессершмидт» јаба једижип келгендер! Баштапкы ла атака тушта ологдын самоледын немецтер өртөй адын ијгендер. Капитан Николаев фронттын чийүзин ажып болбозын билеле, экипажка тургуза ла секирзин деп кату јакару берген. Каран озо секиргөн. Штурман ла радист оны ээчий секиреле, парашюттарын тургуза ла ачып ијгендер. Онызы ологдыг өлүми болгон. Ајас кышкы теңгериде илинип калган парашютисттерди «мессершмидтер» айланыжып, тагма чылап аткылап салгандар. Јагыс ла командир Николаевтин сурузы јарт эмес. Ол парашютла секирген ла јок... Онызын Каран эмдиге ле билбей отурды...

Күн талтүшке јууктап келгенин Каран жаңы ла сести. Тың аштап турганына чыдажып болбой салала, тонуп калган јыраанын чырбаалын чайнап көрди. Кыјыраң ла ачу чырбаалдардын терезин чыгара түкүрп ијеле, катап ла кар сузуп жиди...

...Элгектей аттырып салган нөкөрлөрин Каран бедреп таап алала, документтерин јуунадып, койынына сугуп алган. Ологды бедреп клеет-

кен немецкий чаначыларды көрөлө, ол агаштарга жедип аларга бар-жок күчиле жүгүргөн. Октордон оны эбине кар буркурай берерде, ол көгкөрө жыгылып, эмгектеп, оноң ойто ло тура жүгүрүп, агаштарга жедип алган. Немецтер оны оноң ары истешпеген. Партизандардан коркып, олар агаштардың ортозына кирбеген де. Каран оноң ары барарга күчи жетпезин билеле, жадыктын кийинине жажынып, олорло өлгөнчө адыжарга белетенип алган болгон.

Колмылтыгын коштой салып алала, ол немецкий автоматчиктердин көрүнүп келерин сакып жаткан. Же эки частын туркунына бир де немец көрүнбесте, ол өрө туруп, шыркалу будын сүүртеп алып, оноң ары барган.

Эмди ол экинчи күн курсак ичпегенинег торт ло мылырап, карагайдың төзинде отурган. «Жуугында кандый бир журт бар да болзо, анда түгөй ле немецтер» — деп ичинде ачу сананып отурды. Шыркалу будын суй салала, тагышкагын катап ороп, үстинен ары офицерский кайыш курла тартып алды. Базарга жеңил болор, тын сыстабас. Шосседег бир де табыш угулбайт. Байла, немецтер бистинг летчиктерден коркып, јоруктарын токтодып салган болор. Оны мында немецтер бачым сескилебес, је фронтко келген тушта кажы ла алтамда јеткер болордон маат јок. Фронттын чийүзин кандый эп-аргала өдөр?

Каран кандый да эп-арга сананып таппады. «Једип алзам, ол тушта көргөйим — деп сананала, тун кирерин сакый берди. — Кышкы күн узак болор эмес».

Бозом кирип ле келерде, жажынып алган јеринег чыгала, катап да ичкери ууланды. Шосседе машиналардыг табыжы катап ла күүлөп чыкты. Ончолоры фронт јаар баргылап јаткан ошкош. Каран туште төмдектеп алган јери јаар барды. Шоссе јолдон там ла ырап, түштүктөй барды. Удабай агаштар суйуп, учында божой берди.

Онын алдында јайыла берген ачык јалаңнын учында кандый да журт карарып јатты. Каран терин жеңиле арчыйла, деремнедег кандый табыш угулар деп узак ла тындап турды. Же андагы улус ончозы өлгүлөп калгандый, бир де табыш угулбады. «Немецтер бар ба, јок по?» — деп узак сананып турала, кайулап көрөргө шүүнип алды. Колмылтыгын кабынан чыгарып алала, калыг карды јыра тартып, деремне јаар жылгажактады. Бажы айланып, көзине не де көрүнбөй барды. Санаазын жылгажакта соок карга јүзиле түртүп, амырап алат. Оноң ойто ло жылгажактап, сескир тыгдаланып та турза, је күүлөп турган кулактарына бир де табыш угулбай турды.

Деремнениг эн ле учында турган карануй көзүңкү турага бежен метр кирези јетпей туруп, катап ла тындалай берди. Онын кулагына кенетийин оосло ойногон чурананыг үни јап-јарт угула берди. «Мында немец!» — деп сананала, јүреги соой бергенин сести. Чурана кайда да

деремненин ортозында, угулып турган. Деремненин жаказыла ары-бери базып турган каруулчыктын сомы база көрүне берди. Төжинде автомат жок болгон болзо, оны Каран озо баштап үй кичи деп көрөр эди.

Лүзи-бажын туй оронуп алган солдат жаңыс жерге токтоп болбой, колдсын согуштырып, буттарыла тепсенип, сарайдын ары жаны жаар барала, ошон бир канча өйдин бажында ойто ло чыгып келет. Деремнеде кандый да гарнизон турганын Каран билип жатты. Каруулчык соокко тонуп, жылынарга үйге кирзе ле, Каран жуугында туранын сенегине кире берерге шүүнип жаткан. Онон эжикти токулдадып ийер. Айылдын ээзинен керектин аайын угуп алала, ошон ары нени эдетенин шүүнип көрөр. «Ол турада немецтер жаткан болзо!» — деп, жөнөтийин сананала, Каран аланзый берди. Түнөй ле кандый да аргазы жок болгонын билеле, турага кирер деп бек шүүнип алды. Немецтер бар болзо адыжар, жок болзо бир-эки күнге жажынып, эмеш ондолып алар керек... Караннын тери сооп, бойы калтырап баштады. Соок там ла тыгып турды. Же каруулчык эмдиге ле баскындаганча. Чурананын үни удабай ла токтоп калды. Байла, эзирик немец болгон болбой кайсын. Олордун мындый амыр жадынынан көргөндө, фронт эмди де ыраак ошкош. Фронт коштой болгон болзо, мында мындый амыр болбос.

Түн ортозы жууктап келди. Экинчи каруул селинип калган, же Каран эмдиге ле сакыганча. Өзөгү сый тонуп браатканын сезип те жатса, же өскө кандый да арга жок болгон. Экинчи каруулчык баштапкызынан жылу кийинип алган ошкош. Керек десе сопогын да неле де ороп алган. Ол каа-жаада токтой түжеле, тегерини аяктап, тын эстеп турганын Каран жарт угуп жатты. Эки-үч катап сигаредин жегине жажырып, таңкылап та турганын көрүп жатты...

Онон немец нени де кимиректенип айдала, сарайдын ары жанына кире берерде, Каран өрө туруп чыкты. Артык сакыр сй жок болгон!

Шыркалу будынын сызына да килебей, бир-эки ле казалалан бойынча сенектин эжигине једип келди. Сенектин карагуй стезезине жапшырган бойынча каруулчыкты тындай берди. Онын табыжы угулбаста, сенектин эжигин тартып көрди. Бектү. Көзнөкти эки-үч катап араай токулдадып ийди.

Каруулчык бу өйдө сарайдын ары жапынан чыгып келеле, бир эмеш тындаланып турды. Онон карды кыжырадып, ойто ло ары басты. Каран катап токулдатты.

Карануй көзнөктөн карган өбөгөннүн өчөмик жүзи ксрүнип келерде, Каран көзнөктин шили өткүрө: «эжигин ач» — деп колыла көргүстү.

Турада немецтер жок болгонын угала, Каран керегин карганга кыскарта айдып берди.

Үйге кирип келеле, Каран карган өбөгөнгө от жарытпазын деп жакарды. Туранын ичинде өскө дө улус бар ошкош.

— Келдим, онон оок балдар... — деп, өбөгөн айтты.

-- Немец айылыгарга келет пе? — деп сураарда, карган өбөгөн айтты.

— Келзе де, ол бистен нени алар? Мал-ажысты туку качан тоной берген...

Бойынын летчик кижизи келгенин угала, өбөгөннинг келди кайдан да карангуйдагы шылырап чыгып келеле. Каранныг төжине артылыи, ыйлай берди.

— Араай! — деп, карган өбөгөн жарым үниле арбады. — Балдар ойгоно бербезин... Тышкары каруулчык та угуп ийерден маат жок...

Каранды карангуйда ла азырай бердилер. Карган өбөгөннинг келди онынг шырказын жунала, тагып берди. Бу ойдинг туркунына олордын сурактары торт ло божобой турган. Карамтыгып та отурза, же Каран ончо сурактарга каруузын берип отурды. Карган бойынын келдиле жарыжып тургандый, сурактар берет:

— Москва кандый? Бистинг черүнинг күчи кандый? Чыдажарыс па, жок по?..

Каран айдып берди.

— Биске староста Москваны немецтер алып салган деп куучындаган. Ол керегинде немецтер күнүг ле сайын жарлап туратан, эмди унчугышпай барган — деп, карган өбөгөн айтты. — Айдарда, туй чаптыртып алган турбай! Ол керек! Онынг учун староста улустын алдына жылбыгдап турган эмтир не...

Олордын куучын угар күүндери сүрекей тыг да болзо, же Каран айтты:

— Слер мени бир эмеш өйгө жажырып койоор. Эмеш ле ондолып алзам, меге ойто барар керек. Слердинг айтканаарла болзо, фронт мынанг эмди де ыраак...

Өбөгөн келдиле кожо Каранды экинчи кыпта печкенин кийинине жажыра деп шүүштилер. Сырангай ла жеткерлү айалга тушта туранынг үстине жажыра дештилер. Каранды эки жанынан колтуктагылап, оло экинчи кыпта печкенин кийининде төжөккө жетирип салдылар. Жаан улустын шакпырт-табыжынан балдар ойгонып келген болбой кайсын — энези ололды токунадып, нени де шымыранып турганы угулат.

Карган өбөгөн Караннын жанынан торт ырабайт. Онын куучыныла болзо, журт ичинде турган немецтер мында узак турбас. Эртен-сонгун ла оло жууга барар, олодын ордына база өскөлөри келер. Балдардын адазы, онынгуулы, партизандарла кожо. Уулы учун эки катап шылууда болгон, же онынгуулы партизан деп кем де билбес. Онон башка оны бала-барказыла, келдиле кожо туку качан буугылап койор эди. Партизан улустын билезин немецтер келер ле күнде бууп койгондор.

Карган өбөгөннинг куучыны Каранга бирде угулып, бирде угулбай барды. Ого тын чаптык болгонун сезеле, өбөгөн учунда Караннан калганчы катап сурады:

— Куучынын уккамда, сен орус кижн эмес болгодыйын... Чын ба?
— Мен алтай кижн... — деп, Каран арайдаг ла каруузын айдала, билинбей калды...

— Түгей ле бистинг улус!—деп, карган өбөгөн үшкүреле, өрө турды. Оног көзпөккө араай жууктап келеле, тышкары көрди. Жуурканга оронып алган немец буттарыла тепсенип, сарайдын жанында баскындап жүрди... Карган өбөгөн түкүрип ийеле, көзпөккөн штотазын ойто туй тартып ийди.

* * *

Алты күннин бажыда эртен тура карган өбөгөннин эжигин кенетийин кем де күзүреде токпоктой берди.

Тимофей өбөгөннин келди Наталья печкенин кийининде жаткан Каранга тынастаганча келеле, жарлады:

— Немештер!..

Каран жастыгынын алдында жаткан колмылтыгын суура тартты.

— Жок, жок! Ненинг учун келгендерин озо баштап билип алар керек!— деп айдала, Наталья онын үстинне тондор, эски-саскы немелер чогул ийеле, киргилеп жаткан солдаттарга удур барды. Тимофей өбөгөн ололды божодып ийген, эмди старостанын сөзин угарга беле турды. Солдаттар төжиндеги автоматтарына колдорун салып алала, эжиктин жанында турдылар. Коркып калган оок балдар печкенин үстинен соок чырайлу эки солдаттаг көстөрүн албайт. Староста жамыркап, төр жаар базала, Тимофей өбөгөнгө жакарып, мынайда айтты:

— Эмди ле бала-барканды ээчидип алала, журттын площадке бар. Уйде бир де кижн артпазын. Коменданттын жакултазын бүдүрбеген кижини тургуза ла адып салар.

— Солдаттар, герр солдаттар курсак ичет эмеш пе? — деп, Натальянын кайыны немештердин алдына тыг ла жалканчып турган кижн болуп айгты. — Столго отураар!..

Солдаттар мендеп турганын көрөлө, Тимофей өбөгөн келдине суу уруп бер деп жагыды. Шагыг кружкаларга уруп берген сүтти солдаттар бут бажына ла ичкилеп алала, соок бүдүштү жүргүлей бердилер.

Жеткер өдө бергенине бойлоры да бүтпей бир эмеш отурала, эки капшай ла төрдөги кыл жаар келдилер. Наталья чогул салган тондорды летчиктин үстинен туура жаыладып, тыг жүрексиреп айтты:

— Уктаар ба?.. База ла кийин болотон эмтир! Улусты площадька жууп турган болзо — кижн буур... Олоордыг жагы андый!

Каран жүрексиреп, төжсгннен туруп келди.

— Мен эмди ле мынанг барадым!.. Слерди жеткерге сугарга жарабас.

— Жазылбаганча кайдаар да барбазыг — деп, Тимофей өбөгөн тоомжылу айтты.

Келди Наталья ого база жөмөшти. Балдарын эски кийимле жылулап

кийиндирип алгылайла, деремнениг площадине бардылар. Каран фронтты канчыда өдөтснни катап ла шүүнип жатты. Фронттыг чийүзи жуук деп озо баштап ол жастыра бодогон. Эмди шүүнип келер болзо, ого жетире эмди де төртөн-бежен километр! «Наступление башталза, айса, бие-тинг черү бу журтка једип келер болор бо?» — деп сананып жатты.

Айылдыг ээлери түш киреде јанып келдилер. Олордыг чырайына көрөргс сүрекей уур болгон. Тимофей сбөгөн столго отурала, нени де айтпайг. Келди балдарынын кийимни чечип, араайын ыйлап турды.

Каранныг суракту көстөрине көрөлс, Тимофей өбөгөн јабыс үниле ого айтты:

— Антихристтер! Палачтар!..

Каран аксагдап, ого коштой отурарга сананды, је ончолоры чочып, оны ойто јаткан јерине јажырып салдылар:

— Јазылганча оног чыкпа да!

Оног ого не болгонын куучындап бердилер. Кече түнде немецтер он беш јашту уулчак комендатураны өртөп јадарда тудуп алгандар. Түниле шылап, «партизан ба?» — деп, таг атканча кыйнагандар. Јарым тынду уулчакты олордыг көзинче бууп салгандар.

— Мен бүгүн ле түнде барадым! — деп, Каран айтты. — Мен мында түгөй ле јазылып болбозым. Андын арга слерде јок. Меге јагыс ла фронтты өдүп алар керек!

Каран өбөгөн мойношподы. Деремнедег канайда чыгатанын олор экү узак шүүшпеди. Тимофей өбөгөн немецтердин аттарына өлгн тартып турган. Ол бойыныг чанагына Каранды јажырып алала, јетиргедий јерге јетирип салар. Анайда шүүжип, јөптөжөлө, эгир кирерин сакыдылар. Оног Тимофей өбөгөн комендаптка барды. Је көп удабай ла ойто јанып келеле, Каранга јакарды:

— Комендант эртен барарыг деп јакыды. Түнде, эгирде деремнедег кем де чыкпас учурлу деп кизирейт. Укпаган кижиге — өлүм дийт. Канайдар?

— Айса эртенге јетире сакып көрөр керек — деп, Каран айтты.

— Көкө түште канайып баратапыс? — деп, сбөгөн алаңзыды.

— Айса, эмди меге бир эмеш курсак белетеп салыгар. Мен бүгүн ле түнде јойу јүре берерим. Токтобой барзам, байла, тонбос болбойым. Каруулчыкты эгирде канайып та мекелеер керек. Айылга кычырып көрзө кайдар? Чай ичип отурганча, мен агаштардыг куйузына једе берер эдим...

— Сананып көрөр керек...

Эгир кире берерде, ончозы белен болгон. Терлеп калган немен самовардыг чайын шөлдүредип отурарда, Каран агаштарга једип брааткан. Деремнеде сүрекей тымык ла токуналу болгон...

Агаштарга једип ле алала, Каран јеткерлердег ырап алганына сүүнип, чике ле үстинде суркурап турган Мечин јылдыска көрди...

Лена балдардын тетрадьтарын көрүп отурала, Маарыйдын кичү карындажына катап ла эки тургузып, сананды: «Баштак. Бир де кичеенбес бала. Эјезиле куучындажып көрөр туру». Ижин божодып салала, курсак та ичпей, мендеп, Маарыйдын айылына барды. Маарый жаны ла иштен келген, эмди айылынын ичинде иштенип, шакпырап турды. Тыг аштап калган ошкош, чырайы соок, кунукчыл. Је Ленала акту күүниненг јакшылашты.

— Мен база ла слердин карындажаар јанынан келдим — деп, Лена төр јаар базып айтты. — Бир де кичеенбей јат. Баштак...

Керектин аайын сезип ијеле, Маарыйдын карындажы он јашту, кбстсри јылт-мылт эткен уулчак одын тажып, тыг ла иштенип турды. Эки јашту уулчагы тактанын кырынанг тайанып алала, аайы-бажы јок багырып турды. Байла, база аштап калган болор.

— Күндүй! Ол баланы ал!—деп, Маарый үкүстей берди.—Сен база ла баштактанып, јакшы үренбей турган ба? Баланы не азырабаган?

— Либей, бяка деп турган да!—Күндүй качызына кылаңдап айтты.

— Уренер күүнинг јок болзо, барып иште! — деп, Маарый көөштөри кырып албадангы. — Чотобот то болбозыг, чорт то болбозын! Амыр ла иште. Анаг туза болор.

— Куруктаг письмо бар ба? —деп, Лена куучынды эмеш токунаалу эдерге сурады. — Эмдиге јетире канайып бир де табыш јок болотон?

— Байла, сурузы јок болуп калган кижиле болбой! — деп, Маарый кородой берди. — Олгөн болзо, похороназы келер керек, тирү болзо, письмомы келер керек... Уулы эмди эки јашту, эмдиге јетире бир де табыш јок. Оскүс өзбтсн туру...

Эдегиле кбзининг јажып арчып, ыйлай берди.

Энезин көргөндө, јүрегим ачыйт. Эмди оору. Уйден де чыгып болбой јат Эдерге-тударга менин де күчим јетпей јат. Буларды азырап салала, кайын энемге курсак кайнадып јадым Ононг кбс-баш јок ишке јүгүрер керек.

— Энегерди экелип албас па? — деп, Лена сурады.

— Көчүп алаар деп канча ла катап айткам! Јуртту кижиле айылып канайып эен таштап ийер деп айдар. Кожо јаткан болзоос, меге де јенил болор эди! Болбой турганда, карган кижиле канайып сөс блазжатар?...

Ононг ары Маарый председател үй кижиле керешкенин куучындады:

— Јаш бозулар азыра деп јакыган, болбогом. Менег озо бозу азыраган кижини јаргыга берзин. Јаш малдын сүдин бойына тажып, бозуларды блсргө јетирип салган. Эмди мен оларды неле аргадайтам? Јас јууктап келген, уйларда сүт јок...

Маарыйдын шыразын сананып отурала, Лена ого килей берди. Орб туруп, эжиктег чыгып жадала, Лена бурулу кижидий айтты:

— Же, карындажаар үренер күүни жок болзо, слерге болушкай...

— Мен ол эрликти үреттирерим де, иштеттирерим де! — деп, Маарый айдала, Күндүйге бир баштык жарма берип, жакыды:

— Ме, мыны кайын энемс апарып бер. Кайнадып ичси...

Эгир кире берген эмтир...

Лена кирнестенинг үстине бир эмеш турала, уйуктай берген тууларды аыктады. Кайда да балдардыг табыжы угулат. Байла, тошто жыгылап жаткан балдар болор. «Балдарга шыра да, жүрүм де неге де бодолбой жат» — деп ичинде сананала, Лена араай айылы жаар басты. Карагуй ла ээн эжигининг алдына токтойло, «энем удабас ла једип келер, эл түшта меге эрикчил болбос» — деп сананды...

* * *

Маарыйдыг кайын энеси тыг оору жаткан.

Оорыганынан берн экинчи ай барып јат. Јас једип келген, кобыларды, кажы ла јикти төмөн суучактар шоркырап ага бердилер. Ээрийле жылу эзинге араай јайканыжып турган талдардыг үстінде таандар кыгырыжып турдылар. Баарчыктар уја тартып, шакпыражып-чуркуражып турган. Ар-бүткөн, тынар-тынду немелер — ончозы та кайдаар да менден тургандый болды. Јас келзе ле, ончозынынг јагы андый ошкош.

Јагыс ла күч неме: јуу экинчи жыл барып јат. Онын учун улус јастыг келгенин де сеспейт ошкош. Је жүрүмде не де болзо, онызын ар-бүткөн керекке албай, бойынынг неден де камаанду эмезин улуска катап ла керелеп турды.

Мындый ойд кандый да күч болзо, өлөргө ачу. Маарый кайын энесине курсак иайнадып береле, орынга коштой тургузып салды.

— Курсак ичер күүнеер келгедий болзо, бу көөштө курсактан ичип алаар, эне — деп айдала, Маарый ишке жүре берди.

Көксиндеги сыстаг улам кайын энеси эрмек те айдып болбоды. Маарый чыга ла берерде, Куйрук потпойлодон чыгып келди. Энеси оорун берген кийининде ого курсак берер кизи јок болгон. Тун ортозы кире бергенде, курсакты Куйрук бойы кайнадып турар болды. Эжикти бектеп ийеле. Куйрук энесининг јанында тургузып салган көөштөг изү жарманы калбактап, чүрче ле ичип ијди. Оног эжиктинг күрчегин ойто алып ийеле, капшай ла потпойлозына түшти.

Энеси оорыганынан берн ол тыг торолоп турган. Ого курсак берер кизи јок болгон. Маарыйдын оору энесине белетеп берген курсагы эки кижиге торт једишпей турган. Карын, энеси курсак јип болбой турганы јакшы. Оног башка Куйрук эки айга чыдажыл болбос эди. Энеси Куйрукты торт ло ундып салгандый. Нени де айтпас болды. Озо баштап: «Јагыг алдына барып, јартын айдып бер» — деп туратан болгон, эмди

оорыганынан бери ого нени де айтпай барган. Куйрук курсак кайнадып жиирге тунде потпойлодог чыгып келеле, энезине жууктап сурайтан:

— Же ооругар кандый, эне?

— Мен олуп калзам, сен не болорун? — деп энези кокси кыркырап, жүк ле арайдаг оног удуга сурайтан. — Бар, коркыба... Жартын айдып бер. Сен жаргылаткан да кижидег ары...

Же Куйрукка коркушту болгон.

Тунде конгон эмди бойы тогуп, кичинек ле табыштаг торт ло тыркыражып турар болды. Кезикте ол конгон тсгуп ийеле, тураныг колот-козине жапшынып алала, уйуктап калган деремнени ажыктап туратан. Кандый бир кижининг уни эмезе ийт уруп ийгени угулза ла, ол чычкап чылап, кашай ла потпойлого кире беретен. Туште оору энезине келген улустыг эрмегин тыгдап, оларды унинег торт танып болбой жадар болды. Энезининг де чырайын ол эмдиге жакшы корголок.

Изү жармадан тойо ичеле, ол торт ло мылырай берди. Такталып калган тонго жадала, уйуктай бергенин ол бойы да сеспей калды. Туш те жеринде оны кандый да улус истежип турар болды. Кирер жерин таппай турала, туш жеринде калактап, оног кандый да коп улустыг табыжынан ойгоно берди.

Тураныг ичиле баскылап, кирип-чыгып турган коп улустыг табыжын угала, Куйрук кенетийин тери соок боло бергенин сести. Тыныш та алынбай тыгдай берди.

Озо ло баштап: «Же мени тударга келгилеген эмтир!» — деп сапана-ла, казып салган жажытту орозына киреле, устинен ары бектенип алды. Же туш жетиенче оронун да, потпойлонын да оозын кем де ачлады.

Куйрук алаңзып, бир эмеш токунап алала, орозынынг оозынаг бажын чыгарып келди.

— Бажын бийик салаар! — деп, кандый да уй кижининг уни угулды. — Коксине жегил болор... Кажы ол тонды бери салаар, былар!

— Баш ла болзын! Кыйналбаза кайдат!

— Бу Маарый кайда барды?

— Жаап улуска барган...

Энези олуп жатканын Куйрук жаңы ла билди. Энези олө берзе, ого та ачу, та ачу болбос — онызын Куйрук торт билбей отурды. Энези олуп болбой эки кун кыйналган. Эки куннинг туркунына Куйрук та оозына бир де неме тутпады. Туште улус, тунде дезе Маарый уурелериле конып турган. Куйрук аштаганынан тыг карамтыгып, айланып турган бажын кабыра тудунып алалал, бир де кыймык жок жаткан. Бажына бир де санаа кирбей турган. «Капшай слзо кайдат» — деген сок ло жаңыс очомик-счомик санаа ого амыр бербейт. Сок жуу пжургилей берзе, ол улустыг эжелген курсагын билдирбезинен потпойлого тужурип алар эди... Оног ары не болотонун ол сананып болбой жатты.

Турага улус эмдиге ле киргилеп-чыккылап турды. Улустыг эрмеги-

нинг ертозынан эки-үч катап Маарыйдын да үни угулып калды. Онон кандый да жоон үндү үй кижинин жакарулу үни угулды:

— Барып, агажын белетезин деп айдаар...

«Кудайга ла баш!» — деп, Куйрук ичинде сананып калды. Онон бойынын санаазынан бойы уялып, «кыйналганча, өлзө торт болор» — деп бсйын токунадып сананды. Анайда сананып жатканча кенетийин Маарыйдын сксөп-өксөп ыйлаганы угулды:

— Сөзин укпай, көрүп алзам кайдадым!

— Сен бурулу эмезинг. Ыйлаба! — деп, кемизи де Маарыйды токунадын турды.

— Жайга једип, сүт-чегенди сакып алган болзо кайдат!..

Маарыйла кожо кенетийин кандый да јаш бала багырып, ыйлай берди. Жоон үндү ол ло үй кижн Маарыйга жакарып, арбаган аайлу унчукты.

— Сен јаш баланы бери не экелген? Эмди ле апар! Андый неме-ни балага не көргүзер?

Куйруктын јүреги тургуза ла октолып чыкты. Ыйлап турган бала онын уулы болгонун билип ијди. Туруп келгенин бойы да билбей калды. Бастыра бойы тырлажып, потпойлонын оозына једип келеле, токтой түшти.

Баланы ыйладып, Маарый турадаг чыга ла берерде, Куйрук тәжөгине ойто једеле, буттары бүктелип, јыгыла берди. Улустын табыжы угулып турала, онон токтоп калды.

Анайда канча кирези јатканын Куйрук ондоп болбоды. Коркушту аштап турганына чыдажып болбой, тәжөгинен ойто ло турала, үйде кижн бар ба, јок по деп тындай берди. Је турадаг бир де кижинин үни угулбайт...

Колдоры тырлажып, Куйрук потпойлонын оозын араай ачып ијди. Столдын үстүнде јарыдып салган лампанын чогынан көзи тыг кылбыга бергенин сезеле, тура түшти. Уйде бир де кижн јок болгонун көрөлө, потпойлодон чыгып келди. Олгөн кижиле конорго коркыгылап, ончозы јүргилей берген...

Энези арык колдорын тәжине салала, уйуктап калган кижидий јатты. Буурыл чачтарып, байла, Маарый тараган болор... Кийими ару, јүзи токуналу.

Куйрук энезинин јүзин ойто јаап салала, ажанарга курсак бедреди. Улустын јип-ичкен курсагын кабырып, ажанып алала, кенетийин коркып турганын сести. Шак ла туруп калган тымыктаг, карануй көзисктөрдөг, өлгөн кижинин коштой јаткан сөбгинен онын коркужы келди! Кажы ла толуктаг, көзнөктөрдөг ого кем де кезе көрүп тургандый болды. Кенетийин јыт сескен элик чилеп Куйрук отурган јеринен тура јүгүрди. Кайра да көрбөй эжикти ача соголо, тышкары чыга конды. Јаап салган эжиктин правойы кодорылып, туура чачыла берди.

Куйрук тураның стенизине жапшынган бойынча, темиккен аайынча тыңдалана берди. Же уйуктап калган жаскы деремнеден бир де табыш угулбады. Карангуй туулардын үстинде серптий чичке ай турды. Быжырайыжып калган жылдыстар соок сурлажып турдылар. Араай согуп ийген тымык ла жылу жаскы салкыннан та не де шылырай берди.

Куйрук чочыган бойынча толукка торт ло жапшына берди. Онон токунап алала, турага ойто киреринен коркып, таң жууктай берерин сакыды. Жас кандый да жылу болзо, же тунниг соогы удабай ла билдиртип ийди. Ол тың калтырап, эбире сескир көзиле айкаптап отурды. Улус уйкуда да болзо, же озор ончозынан жоркушту болгондор.

Учы-учында күнчыгыш жапында турган туулардын үстинде тенгерининг учы өчөмик жарый берди. Эбире туралардын карангуй сомдоры бир эмештен араай жарталып келди. «База ла эмеш» — деп сананала, Куйрук көзин там курчыдып ийди.

Кенетийин коштой айылдын потпыжынан кыйгырып ийген пөтүктинг үнининг аайы-бажы жок чочыган бойынча, үйге кийдире жүгүрүп келгенин бойы да билбей калды. Очүп брааткан лампанын оды араайын жапылдап турды.

Потпойлозына таң торт жарыганча ла кирип болбоды. Ого эмди мынанг энезининг ээн туразынан барар керек болгон. «Кайда жадар? Кайда жажынар?» — деген сурак онын бажына жаңы ла кирди. Онын кайда да кирер, кайда да жажынар жери жок болгон. Бозулар азырап турган ферманын жапындагы меестинг бажында куй-таш санаазына кирди. Ол кичинек тужунда нөксрлөриле кожо ол куй-ташка кирип ойноп туратан... Жай өткөнчө анда жадар деп сананып турганча, жер жарый бергенин сеспей де калды.

Кайда да тышкары кижининг үни угулды.

Куйрук арай ла кыйгырбай, потпойлонын оозын ача тартала, анаар сендирип ийди...

* * *

Шуну госпитальдын каалгазынанг чыгала, озо кайдаар барарын сананын аларга токтой түшти. Жаркынду жайгы күннен көстөри коркушту кылбыгып, нени де көрүп албай турды. Солдатский таарын ийини ажыра эптү таштап ийеле, вокзал жаар алтады. Тротуарда ойноп турган балдарды, шыгыражып турган трамвайларды көргөндө, жуу деп неме токтоп калгандый билдирет. Туралардын стенилеринде, газеттер илетен досколордо, военный сводкалар жуу-чак эмди де токтобогон деп керелейт.

Шуну жайгы күнге жакшызынып, тротуарла мендебей алтап браатты. Удура туштаган улус онын тсжинде жалтырап турган жап-жаңы орденине көргүлейт. Онызы Шунуга сүреен жарап турган. Качан киооктон суу ичип аларга токтой түжерде, очередьте турган каргандар оны озо божодып, жаңыс үнле айдышты:

— Ордендү кижги озо турзын...

— Солдатты божодып ийгер, граждандар!..

Жастыра-мыстыра орустап, быйанын айдала, Шуну бир стакан суу ичип алды. Оног очередыте турган каргандарла эзендежип алала, барарга турарда, ончолоры ого колдорын бергилеп, үйдежип, мынайда айдышты:

— Фронтко браадыгар ба?

— Эйе, фронтко браадым...

— Эмди фронт ырай берген эмей!

— Же, жакшы болзын. Жакшы артыгар!

— Жегүлү жан, солдат!...

Вокзалга канайда једип алатанын озор Шунуга јартап бердилер. Шуну улус толуп калган трамвайга отурала, вокзалга једип келди. Мында јалаң ла солдаттар болды: кемизи фронтко бараткан, кемизи госпитальдаг чыккан. Ончозы кыймырап, кыйгы-кышкыда турдылар.

Шуну вокзалдын комендантына документтерин көргүзеле, каруузын сакып, столдон ыраак јок турды. Карган майор оныг документтерин шиндеп көрөлө, оног очказын уштып, эмеш сананып отурала, Шунуга айтты:

— Эки частан бис слерди аткарып ийерис.

— Нөкөр майор, эмди мен бош по? — деп, Шуну сурады.

— Эм тургуза бош.

Шуну военный устав аайынча честь берип, бурыла соккон бойынча чыга берди. Күүлеп турган залга чыгып келеле, «письмо чийер керек» — деп сананды. Гимнастерказынын карманында химический карандаш бар да болзо, је чаазын деп неме торт јок болгон. Чаазынды кайдаг да таап болбозын билеле, ойто вокзалдын комендантына келди. Кирип келерде, анда кандый да офицерлер карган майорло сөс блаажып турды. Чугулданып калган эки капитан ла бир лейтенант чаазындарын алала, кабинеттен чыга бергилеерде, Шуну майорго честь берип, унчукты:

— Нөкөр майор, менде бир сурак...

— Ай, база ла сен бе? Же, не керек? — деп, комендант эмдиге ле токунап болбой, кенетийин шыгырай берген телефонго јууктап, сурады. Телефонло куучындажып божоорын сакып алала, Шуну майорго айтты:

— Нөкөр майор, бир јалбак чаазын керек... Узак ла письмо чийбегем...

Майор столынын кайырчагынаг ого јука бир пачка чаазын чыгарып берди:

— Жегү алганча једер... Бичи ле!

Оног Шунуны јилбиркеп ајыктап көрөлө, сурады:

— Сенин нацияг кем?

— Мен алтай, нөкөр майор!

— Сен броньду иенг!

— Нөкөрлөрүм фронтко барарга бичидип турарда, меге эби жок болгон... Алдырбас, сеге аңгылу болуш жетиргилеер...

— Адыжарга күүизеген неме баргай ары, же сен не бичитиен?

— Айттым не: эби жок болгон деп...

— Ырызыңды бойың ычкынып ийген! — деп айдала, үйи каттап ла ыйлай берди.

— Олбөзөм, ырыс кайда барар ол? — деп, Тожлаков айдала, жүрегин токунадып аларга болуп, кухня жаар барды. Шкафтаң болуштопты чыгарып, бир стакан аракыны ичип ийеле, ойто келди. Жүреги түңгей ле токунабай турды.

Бир эмеш сананып отурала, оноң каттап ла кухня жаар барды. Зоя оның мекелеп турган сөстөрүн бир де укпай, жастыкка жүзиле сүзүп алала, ыйлап жатты.

Тапту калай берген Тожлаков «фронтко ижо баратан нөкөрлөрүмө барак» — деп жарлады. Зоя унчукпаста коштой отурала, айтты:

— Вечер болор... Бисти үйдежиң, жаандар келер...

Зоя узак унчукпай жадала, бажын да көдүрбөй айтты:

— Бойың бар... Меге немелер жуунадар керек. Кийимдеринг ончо-зы кирлү!

— Барбаска турган болзонг, бойыңда. Же мен анда жаан удабазым. Барбас эдим, же эби жок болор, анда жаандар болор...

Шинелин кийип болбой узак шыралап турала, оноң таралжып, эжиктең чыга берди.

Зоя көзининг жажын арлайла, каттап ла жаңыскан артып калатаның сананды. Жердин үстүнде оноң ырызы жок кижин, байла, кайда да жок болор! «Эртеңги күннең ары канайып жадар, нени эдер? Болушка алган пособиезиле эмдиги өйдө ол нени алар? Улус акчаны керексибей де жат. Бир көнөк картошканы жүс те салковойго саткылабай жат! Олордын пособиезиле мен нени эдетем?» — деп, Зоя тың карыгып отурды.

Оноң өрө турала, Тожлаковтынг кирлү кийимдерин бедреди. Туш башка чачылып калган чамчаларын, ич кийимдерин жуунадып алала, олорго кийим жунуп туратан карган эмегенге апарып берди. «Бүгүн ле белен болзын. Эрим эртең фронтко атанар!» — деп, карган эмегенге оморкоп, сооң ло кату үниле айтты.

— Ой, ой — деп, карган эмеген кайкай берди. — Эртең ле бе?

— Мениң өбөгөнүм коммунист! Жууга бойының күүниле барып жат — деп, Зоя карган эмегеннинг алдында оморкоп турды. — Оның туура туратан жаңы жок...

— Эмди ле жунадым! — деп, карган эмеген маңзаарый берди.

Зоя төжин кедейтип ийеле, ойто үйге кире берди.

Тожлаков вечердең он эки час түнде жанды. Тың калангы болгон. Диванга чалкойто отурала, Зояга өчөгөндү көрөлс, кыйгырды:

— Фронт, фронт! Эртен ле атаңар керек!..

Оның саң башка мыңдый кылыгына ла сөстөрине Зоя чала кайкай берди. Ол алдында торт мыңдый эмес болгонун эмеени эске алды.

— Сениле не болгон? — деп, Зоя кайкай берди.

— Не де эмес! — деп, өбөөни атырайып чыкты. — Меге эмди түңгей ле...

Оноң боромтын көстөриле кэзнок жаар көрүп отурала, бойының жүрүмине комудай берди:

— Мен билерим: сен меге күүнниң салбай барган... Сеге жеңил жүрүм керек болгон! Менде ырыс жок! Эртең фронтко атана берерим... Меге түңгей ле!

Зоя ыйлай берди. Тожлаков оның ыйына бир де аяру этпей, оноң ары комудады:

— Мен бойым бурулу! Жүрүмде ончозынаң озо болорго санангам, ангылу болорго амадагам! Бойымды ончозынаң санаалу, ончозынаң таланту деп бодогом... Менде талант та, терең санаа да жок. Оның учун меге жуук, меге кару бир де кижин жок! Жууның јеринде жыгылып калзам, меге ачынып, байла, кем де ыйлабас болор...

Анайда комудап, жүк ле таңгаары жуук диванга уйуктай берди. Зоя бойының жүрүмине ачынып, түңиле ыйлап кынды. Ирбис санаазынаң торт ло чыкпай турат...

Эртең тура военкоматтын јанынаң өбөгөнин үйдежиң салды. Эку торт ло өскө улус чылап айрылышкандар. Машина јурт јердең чыкканча ла Зоя ээчий көрүп, јангыскаң туруп калды. Јүрегинде ээн, куру, сүрекей ачу болгон...

Эрте јайдың жылу эңири турды.

Лена патындап жүреле, јанып келетти. Эңирги чалыга эдеги өдуп калганынаң базарга жеңил ле серүүн немедий билдирет. Кажы ла кобыдаң талтардыг үни угулып турды. Аркада элик багырып ийеле, токтоп калды. Бөднөлөрдин үни бир де кичинек сөгө токтобойт. Кезикте олоордыг үстине Лена арай ла баспайт.

Ыраак боочылардан ажып келген жылу ээни оның жүзин эрке сыймап тургандый. Мыңдый тымык эңирде санаага көп ло немелер кирет. Јуу экинчи жыл барып јат, јадарга сүрекей күч... Иштеп алган акчазыла ол неши садып алар? Улус курсак садардаң болгой бойлоры куру. Эмди јай једип келген, улустың курсактаңган немези јангыс ла сүт. Колхоз болушпай турган болзо, Ленага оноң до күч болор эди. Энезин экелип аларда, ого оноң до күч келижиң јат. Јулуп экелген бу патынынаң айла энези пелмендер эдер. Сүт јанынаң, карын, Маарый олоорго болужың јат.

Караннаң узак ла письмо жок...

— Аа... уккан ошкош эдим — деп, карган майор аланзып унчукты.
— А мен сени казах деп бодогом. Слер казах улуска жууж па?
— Билбезим, нөкөр майор! Ойрот-Тура деп столицалу ойрот кижн болорым, нөкөр майор!
— Акыр, акыр! Сен жагы ла мен алтай дейле, эмди ойрот деп жадын? Јарт эмес...

Јастыра-мыстыра јартап береле, Шуну ойто чыкты. Табыш јок јер бедрен, залдыг сырагай ла түби јаар барды. Келишкедий јерге отуруп алала, котелогын антара тургузын, үстине чаазынды салала, карандажын чилеиейлеп туруп бичий берди. Ого бир лист письмо чийгенче, бир метр оро касса торт болгон. Неден баштаар деп бир эмеш сананып отурала, ошонг койрык-тейрик букваларыла мынайда бичип баштады:

ПИСЬМО.

Јакшылыкту күнде, јараш јайдыч өйинде, јазылып чыккан күнде чийген письмо. Арасейдин түбинен амыр-јакшы јадаар ба деп билерген турум, адам-энем, кандый јүреер? Ак-малыгар амыр ба, айылдаш улусу-кадык па?

Је мен госпитальдан чыгала, от-каланту јууга ойто барып жадым. Түби-төзин кем билер, тирү артарым та јок.

Ононг ары нени чийер деп бир эмеш сананып отурала, письмозын комудалду кожонгло мынайда божодып салды:

*Јажыл торко Алтайга
Јанып ойто келгей нем?
Јарман јуузына барала,
Тирү артып калгай нем?
Кејим сынду Алтайга
Кемис ойто келгей не?
Герман јуузына барала,
Кемис тирү калгай не?*

Письмозын мендебей үч толуктап бүктейле, адресин бичип, вокзалдыг ичинде тургузып салган почтаныг кайырчагына салып ийди. Ононг вокзалдыг полында ажангылап отурган кандый да эки солдатка коштой отурала, таарынын оозын ачып, сухайрылар ла консерва чыгарып алды. Консерва ачатан бычагы јок болгонун көрөлс, ажанып отурган солдаттардын бирүзи сурады:

— Сенде бычак јок по, уул?

— Јок... Болгон ло, је таппай калгам — деп, Шуну айдала, «солдат кижиде бычак јок деп сананар болды ба?» — деп сананып, эби јоксына берди.

— Ме, ал! — деп, каткак сынду солдат айтты. — Чай ичерге турган болзон, бисте кайнаткан изу суу бар! Кажы котелогын бери тут.

— Слердин улус чай жок болбос ине! — деп, таларкак сынду, азу сагалду нөкөри ого жөмөжип айтты. — Кандый фронттог болорунг?

— Күнбадыш фронттон... — деп, Шуну унчукты.

— Бистинг фронт эмес эмтир — деп, изаткак солдат айтты.

— А слер кажы фронтто?

— Бис Ленинградский фронттон, карындаш — деп, жажы жааны Шунуга каруузын берди.

— Нөкөримле кожо Свердловскто эки ай капитальный ремонтто жатканыс... Эмди катап ла ойто барадыс...

Вокзалда тургузып салган репродуктордон «Совинформбюронунг» жетирузин бердилер. Бир канча сананып отурдылар. Оног жажы жаанай берген солдат сагалып алаканыла арлап, белегир калбагын жалайла, кончына сугуп айтты:

— Немец эмди де тыг...

— Сталинградтын кийининде олар тыг ла андый эмес — деп, кичүзи айтты. — Бастыра Европа биске удур! Чын, биске күч болор...

Анайда куучындашкылап, олар ойдин өдө бергенин сеспей калдылар. Эшелон жедип келерде, таныжып алган үч нөкөр жагыс вагонго киргилеп алала, бойынын частытарын көстөгилеп, Күнбадыш жаар атангылай бердилер.

* * *

— Мени фронтко аткаргылап жат! — деп, Тожлаков эжиктен кирген ле бойынча кухняда тарелкалар жунуп турган үйине жетирди.

Зоя озо баштап нени де ондоп болбоды. Көзин тазырайтып ийеле, ол өбөөнине бир канча көрүп турала, тудунып алган тарелказын ычкынып ийди. Фарфор полго кетип түжеле, оодылып, туш башка чачыла берди.

Тыг манзаарып калган Тожлаковко Зоя тоңо берген көстөрилө көрүп сурады:

— Эмди мен не болотом?..

Тожлаков унчукпады.

— Качан?..

Эртен... Жолго керектү немелер жуунадып аларга келдим.

Эмеени экинчи кыпка кийдире жүгүреле, диванга көнкөрө жадып, ыйлай берди. Тожлаков нени эдетенин, нени айдатанын бойы да билбей турды. Ол шинелин чечип, эжиктин жанына келеле, Зоюга юштой отуруп, нени де айдарга сананды.

Je санаазына не де кирбеди. Онын санаазында жагыс ла сыгырып турган октор, жарылып турган снарядтар угулып турган... Фронт, окоп, атака, оборона...

Зоя бажын көдүрүп, диванга отура түшкен бойынча онын жүзине кыйгырып айтты:

Ленанын эн ле эрикчелдү санаазы ол керегинде болгон. Та тирү кижиге, та өлгөн кижиге. Ол жанынан сананарга да коркушту...

Анайда сананып, Лена чечектер үзүп аларга токтой түшти. Суунык ол жанында меесте койлорун айдап келеткен пастух кыс баланык кожонгун узак тындап отурды. Онык кожонгун энгирги ынаарга тартылып калган тууларга узак-узак жаңыланып турат. Кожондо айдылган ачу сөстөри тымык туулардын өзөгине өдүп тургандый...

«Алтай кыстардын кожонгун неник учун ачынчылу?»—деп сананып, Лена тындап отурат.

Jeepen тайдын туйгагы
Jeep-боочыда түшкей не?
Jегелешкен көөркийлер
Jeep түбинде калгай не?
Аргымактын туйгагы
Арка jерде түшкей не?
Ары барган көөркийлер
Арасей түпте калгай не?..

Ленанын жүреги сыстай берди. Jашталып калган көстөрүн арлай согуп ийеле, жылдыстары жаңы-жаңы ла көрүнүп келген тенериге көрдү. Je Мечин жылдыс чыккалак болгон. Кайда да ыраак, караңгуй аркалардын түбинде күүктин үнү жынкылдайт. Аяс күндер турар. Түнге jетире күүк этсе, аяс күндер болор...

Лена отурган jеринек менгебей турала, jаланды кечире басты. Тегинне кайдаар менгеер? Балдардын үредүзи божоп калган, ол эмди jайыла бош.

Лена айылына орой энгирде jетти. Тыг чочып калган энези оны эжикте уткыды:

— Мынайып не оройтыдын?

Лена патынду сумказын энезине берип, тыг арып калган айтты:

— Пастух кыстын кожонгун тындап отургам...

— Мен сениле не-не болгон болор бо деп сананып...

— Эмеш амыранып аларга jаланда отураарымда, кыс кожондой берген. Сүрекей комудалду кожондогон, эне... Караңгуй кире бергенни бойым да сеспей калдым.

— Эмди андый неме солун эмес... — деп, энези унчукты.

— Улусты мен кайкайдым, эне — деп, Лена сенектин тепкижине отуруп, оног ары айтты. — Көстин-көскө кемизинек де комудал укпазыг... А туура jерде жаңыскан жүрзе, ичинде комудалын чыгара кожондогылап жүргилеер. Байла, кем де укпас деп бодойтон болбой кайсыг, улус деп немени мен жаңы-жаңы ла ондоп жүредим ошкош...

— Ээ, калак! Слер нени билереер, балдар? — деп, энези айтты. — Je, үйге кирип, ажан.

Столго отурадaн озо энези ого письмо туда берди. Јүреги тургуза ла оозына чыгып келгенин Лена сезип ийди. Тырлажа берген колдорыла письмозын алган бойынча экинчи кыпка кире конды. Лампазын күй-дүрер серенже јок болгонын јангы билип, печкеден кос чыгарып, чаазылга јаба тудала үре берди. (От үзүлбезин деп олор печкенин козын күлле јаап салгылайтан).

Онон лампазын јарыдып алала, курсак та ичерин ундып салды. Энези ажанзын деп айдарга экинчи кыптыг эжигине эки-үч катап араай базып келеле, је сөс айдып болбой турган. Карган педагог үй кижи оныла не болуп турганын јакшы билип турган. Онын учун учунда ол Ленага јүк ле мынайда араай айтты:

— Лена, курсак печкеде болор. Ажанарын ундыба...

— Јакшы, мен ундыбазым — деп, Лена озо баштап энезинин сөстөрин ондобой отурала айтты. — Јадып уйуктагар, эне.. Мен удабас ла.

Онон санаазы катап ла ыраак фронттыг јерине бурылып барат... Онон письмо узак-узак болбогон. Эмди Ленага ончозы јарт. Ол тирүү. Сүүнгениннег көстөрининг јажы араай тамчылап, письмонын букваларына тужет. Мендештү бичилген буквалар өткүре ого шыркалу Каранын фронтты өдөргө келип јатканы көрүнөт...

Эбире кар, өштүлер. Фронтты өдүп болбозын билеле, партизандарды бедреп, агаштардын ортозында азып јүргени көрүнөт. Онон партизандардыг базазы, партизандар...

Мечин јылдыс оны эмдиге корыганча...

* * *

Ол тушта Каран фронтко там ла јууктаган сайын бойынын улусына өдүп болбозын јарт билип келеткен. Черүлер эки јанынаг оборо-нага тура берген ой болгон. Кайдаар ла ууланар болзо, эбире немецтер кыймыражып турган. Немецтер обороназын коркушту тындып турганын билеле, Каран тижип калган будын сүүртеп алала, ойто кайра барган. Олордыг экипажы учуп јүрген отрядтан башка јуугында база бир партизанский отряд бар болор керек болгон. Олордо самолет отургадый площадка јок болгонынаг улам летчиктер ол отрядка мылтык-јепселди кейдег ле таштап туратанын Каран јакшы билетен болгон. Је олорды кайдаг табар? Јурт улустаг сүраардан болгой анаар көрү-нерге де коркушту. Кажы ла јуртта немецтер тыгылып калган.

Тимофей өбөгөннинг берген азыгы да учына једе берген. Онон ары не болотонын Каран торт ло билбей турган. Төртинчи күнде тын арып, аштап калган Каран агаштардын ортозында кандый да турага келге. Анда лесник кижи јатканын билеле, не болзо ол болзын деп кирген.

Айылдын ээзи «кандый да партизан көрбөдим, билбезим» — деп мойноп ийген. Кандый да аргазы јогын көрөлө, Каран карган өбөгөн-нин алдына торт ло јайнап турган үниле айткан:

— Сен меге бүтпей турган болзон, је менинг бүдүжиме көрзөч: мен орус эмес те болзом — советский кижиде! Мен алтай, мен летчик. Андый нация бар деп уккан бедиге? СССР-диге географиязын сен билеринге бе, жок по? Мен алтай. Карта бар болзо, көргүзүп берер эдим!

Карган өбөгөн эмеш аланзый бергендий болгон. Онон ого көрбөскө албаданып, нени де керексибей, неге де жылбиркебей турган кижидий унчуккан:

— Россияда канча нация жатканын кем ончозын билер оны?..

Каран колмылтыгыла коркыдып ийерге турала, онон ойто карманына сугул, карган өбөгөнди төжинеге силкий тарта берген:

— Мени анда сакыгылап жат! Онызын ондозогор! Меге капшай жеңип алар керек!...

Ол партизандарла тудуш болгонун сеспей турган болзо, Каран албаданбас эди. Карган өбөгөн немецтин болушчызына түнгөй эмес болгон. Онызын ол жүрегиле сезип турган. Мынайда куучындажып немец болбозун билеле, Каран учында мынайда айткан:

— Андый болзо, мени немецтерге садып ий, өбөгөн! Мен мынан чыкпазым!

Колмылтыгын карманынан чыгарып келеле, столдун үстине салып, соок үниле айтты:

— Мында туй ла жети патрон... Алтузы немецке, артканы меге...

Ол ло түнде желип жүргөн партизандардын кайучылары Каранды лагерге жаар тарта бергендер. Мында, чындап та, Караннын бодоштырып турган отряды турган. Партизанский отрядтын командири оны эртезиңде ле өскө райондо турган партизандарга аткарып ийген. Же Каранга мында самолеттын келерин сакып, эки неделе кирези эмденип жадарга келишкен. Ой жаскары кирези боло берген, самолеттор отуратап площадкадан жалтангылап, летчиктер партизандардын жазап алган аэродромага отурбай тургандар.

Каа-жаада партизандардын лагеринин үстинде самолет күүлей бергенде, Каран чыдажып болбой жер турадан чыга конуп келетен. Карангуйды жарыдып, тургуза ла оттор жарый беретен, же самолет уур күркүрөп, лагердин үстиле айланып турала, онон жарыдып салган площадкага отурбай, экелген кожун парашютла таштап ийеле, ойто уча беретен. Мындый өйдө Каран тайагын арай ла сый тутпай турала, изү печкелү жер турага ойто кире беретен. Оныла кожо жаткан шыркалу партизандардын эмеш ондулары онын эригип турганын көргүлөп, Каранды токунадарга албаданып айдатан:

— Шыркалу улус көп, түнгөй ле бир-бирүзи отурар. Ого үзеери була жуукта бистинг уулдар кандый да жаан жамылу немец тудуп алгандар. Оны түнгөй ле Москвага жетирер керек. Бүгүн түшпеген болзо, эртең түнгөй ле түжер...

Онын айтканы чын болгон. Төртүнчи күннин бажында түн орто-

ында самолет једип келген. Учуп келеле, партизандардын аэродромы-
та отура берген летчиктер оскө полктон болгондорун угала, Каран
бойынын подразделенияси керегинде сураарда, командири Каранга
айтты:

— Слердин нөкөрлөрөөр эмди оскө јерде.. Олор керегинде көп
катан уккам.

Оскө дө полктын уулдары болзо, је олор Каранга эн ле јуук нөкөр-
лор деп бодолгон. Шыркалу партизандарды самолетко отургузала, ол-
јого алган немецти сакуп тургандар. Удабай ла партизандар пехотный
юлковникти айдап экелеле, самолетко отургузып ла ийерде, самолет
кичинек те саадабай учуп чыккан.

Шыркалу буды сыстап та турза, је Каранныг јүреги самолеттын
моторларыла кожо сүүнчилү кожондой бергендий болгон. Самолет там
ла там бийиктеп, Күнчыгыш јаар ууланды...

ГОБИ-АЛТАЙДА КӨРГӨН ЖЕБРЕН ТУШТЕР

(Поэма-санаа)

Монголдор айдыжат: Гоби-Алтай,
Кайда ла болзон, Алтай, Алтай,
Алтын деген сөслс түгей,
Jүзүн тилдерде Алтай, Алтай.
Адриад талайдын ыраак жарадында
Алтай деген сөсти мен база уккам.
Истанбулда¹ чапкыр мечетте² Мулла,³
О Алтай, деп мўргүгөн, мен кайкагам.
Тенкейген мечет тенгеридий чапкыр,
Солонгыдый шилдү көзнөктөр жарыган.
Ак чамчалу магомет⁴ уулдары
Алтай дежеле, жабыс бажырган.
Ундылып брааткан тилистий тилле
Уул мулла коранды⁵ кычырган.
Алтай жердеги жондорды адаарда
Jүрегим менин чарчалып согулган.
Жер түбинде түрк калыкка
Жерим неге керек болотон?
Эленчек жебрөн жерин адаган деп.
Эмди бистинг кемис бодойтон?
Алтай, Алтай, сен бир тужунда,
Та айдары жок улу болгон,
Та албатылар санаазына
Чөрчөк жериндий, сен артып калган,
Ненин де учун чөлдөрдиг калмыгы,
Чөрчөгинде сени, о төрөлим, деп айдат.
Канча чактарга jүреги түбинде

¹ Истанбул — Стамбул, түрешкий город.

² Мечет — мусульмандар мўргүйтен церквеге jүзүндөш тура.

³ Мулла — абыс.

⁴ Магомет — мусульмандардын агару үредүчизи.

⁵ Коран — кудайдын үредүлү мўргүүлдери бичилген бичик.

Алтайды мактаган кожондоры жыгырайт.
 Буурыл Байкалдын ары жаанында
 Бурят укту улус журтайт.
 Алтай деген сөсти угала,
 Алтай жебрен төрөлис дежет.
 О Кан-Алтай, чагкыр тууларым,
 Канча жондорго сен кабай болбогон?
 Шыгырап ыраган көк ыйыктар,
 Канча жондор үнин укпагаң!
 Айлык, жылдык ыраакта да жүрзем,
 Адың сенин кулагыма угулат.
 Арчынның чагкыр ыжы өткүрө,
 Алтай, деп лама¹ кыйгырат...
 Алтындап салган Будда² кудайы
 Эрдинде каткылу унчукпай отурат.
 Килеп билбес килниг көстөрилө
 Кирип келген мени азыктайт.
 Килен башту ламалар мында
 Киркирүүш үниле та нени де кычырат.
 Кечире салган узун тактага
 Кериле мүргүп, соңол жыгылат.
 Оскө, өскө өйлөр кебери
 Очөмник ыштан жүрүнип келет.
 Ээн жердег элбес эдип,
 Эрликтин чырайы меге көрүнөт.

* * *

Орхон³ суудаг мен адым сугарбадым,
 Керүленди кечип, жуулажып барбадым.
 Мен бу ороондо айылчы,
 Жүректер үнин тыгдаган жорукчы.
 Монголдор эмди тондорын таштап,
 Фрактар⁴ кийип, чичкерип баскылайт.
 Иностранецтерге интервью⁵ бергилеп,
 Ичинде монгол ло бойлоры арткылайт.
 Отторы жаркынду отельдер⁶ эжигин,
 Олор эмди оморкоп ачкылайт.

-
- ¹ Лама — буддийский абыс, монах.
 - ² Будда — кудай.
 - ³ Орхон. Керүлен — Монголиянын суулары.
 - ⁴ Фрак — дипломаттар кийетен костюм.
 - ⁵ Интервью — сурак аайынча айткан кыска күүчүн.
 - ⁶ Отель — гостиница.

Энчо телекейден келген айылчылар
 О кэй дежип, кайнап тургулайт.
 Өчөөргө жүрген кандый бир неме
 Өчөмник көстөриле эбире көрөт.
 Бу ончозы пропаганда деп айдала,
 Быжулап ончозын, ширтеп келет.
 Отельдер ончозы ла түнгей,
 Кебис, суу, комфорт, ару кей.
 Тере штанду улус та жок,
 Канайдар база? Жакшы, о кэй!
 Кандый да болзо, ороон, калык
 Агылу жаңду, салымду, кылыкту.
 Тижинг де өткүрө болзо жакшылаш,
 Господин, министр, Сайн-байну!..¹
 Же мезикте монголдыг чике көзинде
 Чөлдөрдүн ээн эрикчили көрүнөт,
 Кемге де бакпас кедер күүни
 Кезем айткан сөзинен билдирет.
 Ээн чөлдөрлө бүгүн поезд тизирейт.
 Шилдер, бетондор биригин, городтор тенкейет.
 Же Азиянын бу төс улу элкеминде
 Эмди де көпти эдер керек дешкилейт.
 Мындагы кырларды тоолоп болбозын,
 Мындагы чөлдөрдү кемјип болбозын.
 Тууларды жерлик текелер туйгактары тоологон.
 Чөлдөрүн төөлөр тамаштары кемјиген.
 Мен бу ороонло јоруктап,
 Калыктар салымын кайкап санангам.
 Орхоннын јанында эжиктий таштардан²
 Угулган үндерди тыгдап кайкагам.
 Мынан алтай сөстөр угулган,
 Ойгор кижинин санаазы јарыган.
 Ак сагалду улу судурчы
 Араай базып келгендий сакылган.
 Билери көп Билге-Кааннын³
 Билип айткан сөстөри угулган.
 Күл-Тегинниң⁴ бөлгөнине комудап,
 Ыйлаган үни шыгырап ыраган.

¹ Сайн-байну — монгол тилге «Эзендер!» дегени.

² Јебрен тюрк калыктын бичиктери.

³ Билге-Каан — јебрен тюрктердин кааны Орхондо таштарда онын сөстөмү бичилген. VII чак, бистинг ой.

⁴ Күл-Тегин — Билге-Каан гушта калководец, кааннын јурчызы.

Көзининг јаштары чалындар болуп,
Будымнын јанында мызылдажып арткан.
Орхоннын суузы араай шуулап,
Алтын өргөөни агызып барган.
Чөрчөктөн келген бу сүлтерлер,
Чөлдин учында чагкырда јылыган.
Алдымда бийик чагкыр ташта
Адалар бичиген сөстөр¹ турган...

* * *

Кыјыран сананып, бүтүн, најылар,
Кыйгырып мени адылбагар.
Јангы жүрүмди көргүспеди деп,
Јайнап турум, ачынбагар.
Бу јарты јок шимирттү кожондо
Алтай жүректинг сызын салгам.
Бүтпей калган улу амадунын
Көлөткөзүн де табарга чырмайгам.
Је калка јерле мен жүреримде,
Кажы ла монгол јылу уткыган.
Улу айылчы деп уткыбаза да,
Уулына чылап, карузып турган...
Кожо брааткан монгол поэттин²
Кожоны түгенбес јолдордый узун,
Јайгы салкынга јабыс энчейип,
Бисти уткыйт чөлдөгү кулузын,
Күн чөлдинг учына бадалып,
Көлөткө чөлди кечире чөйнлет.
Тамчы да јок жуу булуттар
Та кайдан да јеткилеп келет.
Канча јолдорды өткөн газик
Кара-Корумга³ база јетти.
Јенеске бастырган јебрен храмнын⁴
Өлөндөр өскөн эжиги көрүнди,
Калыктар чочыткан Кара-Корум
Кара кыртышта бадалып калган,
Ээн јерлерден келген улустар,
Ээн элкемдерде кайылып ундылган.

¹ Јебрен алтай тилге бичилген Билге-Кааннын тюрк укту јолдорды биринтирдиит, кыдаттарга үдурлажары керегинде куучындары.

² Монгол поэт Чойсылсүрен. Автор оны Сүрен деп адап јат.

³ Кара-Корум — Чингиз кааннын империязынын столицазы. Эмди ээг јер.

⁴ Кара-Корумда сүрекей јаан буддийский монастырь, эмди музей.

Эрлердин эрлери тизелери тыркырап,
 Эскиде бери энмөкгөп келетен.
 Ороондорды бактырып, жондорды тоноп
 Чингизтин будынын алдына салатан.
 Ак жарыктын алты талазына
 Алтын пайзцалу¹ алыптар баратан.
 Каандар эжиктерин кайра мергедеп,
 Талтак будыла ширееге базатан.
 Эски монастырь, тоолу айылдар.
 Бут алдында жымжак кебис.
 Карган моңгол нени айдар?
 Унчукпай соок кымыс ичедис.
 Жебрен өйлөрдү жөнгөнип керелеп,
 Ынгырада транзистор ойнойт.
 Беелер сааган моңгол келиндер
 Озогы, озогы кожондор кожондойт.
 Чөлдиг кыскалым тозынын көдүрүп.
 Гоби-Алтайга² машиналар барат.
 Карган моңголдыг айылында десе
 Гагарин журукта каткырып отурат.
 Алтайдан келген айылчы дежиң,
 Алдыма бүткүл кой салгылайт.
 Кызыр беениң сүдинең эткеп
 Кымыс уруп, күндүлөп тургулайт.
 Совет жериниң солундарын сурап,
 Сонуркап жииттер тындап отурат.
 Калай берген каруулчык монах
 Кадаю⁴ меге сыйлап турат.
 Чаңкыр тегери үзүңи ден айдат,
 Чаңкыр торкони жайа тудат.
 Моңгол кижиниң күүни деп айдат.
 Тегеридий ару, бийик деп мактайт.
 Чөлдиг чөйбө, кыйгылу кожонун
 Чөгөдсй отуруп, моңолдор кожондойт.
 Кара-Корум жок, же кожондор тирү,
 Оны кумактар көмүп болбойт...
 Тышкары чыктым, караңгуй.

¹ Пайзца — аташтан, темирден, алтыннан эткен шоңкор, мүркүт, арслан. Оны алып үргөн кижиниң жаан тамызын да онын жаан правозын керелеген темдек.

² Гоби-Алтай — бистинг Алтайла түдүш Күнбадыш Монголияда сүтөкчү элбек жаан жер.

³ Моңголдор айылчы кижиге койдын эдин бүдүңгө кайнадала, салып таят.

⁴ Калак — жукачак чаңкыр торко Күндүлү айылчыга беретен сый.

Күннин чогы тийип тайкылат.
 Біраак кумактарда жиргилжин жымырап,
 Кенете ак город көрүнөт,¹
 Чаңкыр талай, онын жанында
 Коо пальмалар кыймык жок турат.
 Чөркөлишкен кошту төблөр
 Чөлдин кырыла жинжидий тизилет.
 Узун жыдалу жуучылдар дезе
 Унчукпай оморды каруулдап браадат.
 Онон ончозы жап эдип,
 Ээн чөл ол ло күннег бойы артат.
 Менин чочыган көзиме көрүп,
 Монгол најым жиргилжин деп каткырат.
 Күскидий жылымнан чырайыс көрүп.
 Салкыннын ижин кайкап турадыс.
 Хоткон желерин эртеден белгелеп,
 Чөлдин араай күнүрегенин угадыс.
 Азия, төрөл жерим,
 Сен чек ле чөрчөктөң келедин,
 Кубулгазынынла, кумактарыңла, корумдарыңла
 Жарты жок түштер көрөдин.
 Оду. От түргөн күйген,
 Шофер-монгол эчкинин эдин тиштейт.
 Походтордо үрөнгөн жуучыл чылап,
 Чөлди айылындый эдип ийет.
 От жанында амырап отурадыс,
 Сүреен жүзүн учуралдар куучындайт.
 Гобининг чөлинде динозавр² сөөктөри
 Корумдый жадатан деп эске алынат.
 Динозаврдын жымыртказын уурдайла,
 Лимекей американец туттурган деп каткырат.³
 Алтынды анайда ла эжип аларга,
 Амадаган болбой ачына деп унчугат.
 Ай араай чыгып келеле,
 Күскидий жылымга жарыгын чачат,
 Тармыга туттурган тазырак жылдыстар
 Таш күскиде төгүлген жадат.
 Кайкамчылу жараш кыс кенете
 Кайадаг чыгып келгендий билдирет.

¹ Мындый учурал Гобининг чөлинде болуп жат. Жиргилжин.

² Динозавр — канча-канча миллион жылдар мынан озо жер үстүндө жүргөн сүрө-кей таан сөөктү келескен кеберлү тынды. Олордын сөөктөри Гобининг чөлинен табылган.

³ Андый учурал чын ла болгон.

Азиянын сүннези мен дейле,
Арчылып ойто жоголо берет.
Откөн өйлөрдин өчөмик чырайы
Өйлө кожо мынаг арчылат.
Көпти жагыс ла мен көргөм деп,
Ай тегериде араай каткырат.
Түнде чөк уйуктап болбойдым,
Чөлдин жарты жок кимиртин угадым.
Чөрчөк жеринде баатыр аттардын
Тизиреп клееткен табыжын тыгдайдым.
Кожоны жок көлөткө чилеп,
Гобининг чөлиле кем де барат.
Түн ортодо үргүлү кожонду
Күзүңилери шыгырап, каравандар ырайт
Жылдыстар көгөлтирим жаркыны өткүрө
Жылышкан өйлөр кебери көрүнөт.
Динозавр кенете туудый тенкейип,
Жиргилжин ортозынан туруп келет.
Ле бу динозавр эмес,
Чөлдө жылым таш өңдөйт.
Ай жаркыны чөл үстиле
Азып жүргендий меге билдирет.
Алтай, Алтай жерим деп шымыранадым.
Амыр уйку көзимнен качат.
Алтай мынан башталып жат па?
Гоби-Алтай!

Тегери чайбалат....

1968 j. Монголия.

«ЭКИ»

Үредүчи класска кирип келди. Ол эжикти кийининен араай жаап ийеле, журналдыг үстине салып алган тетрадьтарды көксине жаба тудуп, бир канча турды. Шакылдажып, шылыражып, шымыраныжып балдар учында ончозы түс туруп, база тымый бердилер. Галина Мекечиновна олор жаар узак көрүп, ичкери басты.

— Якшылар, балдар!

— Якшылар!

Тетрадьтарды столго салып, отургушка араай жабызап, үредүчи нени де сананып, база бир канча тым отурды.

— Кече бис сочинение бичигенис — деп, Галина Мекечиновна жаап нени де айдарга тургандый чырайы жарык туруп келди. — Мынайда жайым тема аайынча бис мынаг да ары бичип турарыс. Сочинение биске жаңыс ла грамматиканы чын билерине болужар эмес, жүрүмди эмдигештег амадап, ак-чек жүрерине, ончозын терен шүүп билерине үредер... Жаан жүрүм кичинек алтамдардан башталып жат...

Кечеги сочинениени кезиги якшы, кезиги коомой бичиген. Бойыгардын жастырагарды эмди жазап көрүп алыгар, ол аайынча иш эдерсе... Дежурный кем?.. Тетрадьтарды үле.

Бажында ак ленталары койоннын кулактары чылап туруп калган кызычак түргендеп үлей берди. Балдар јилбиркегилеп, тетрадьты мендеп ачкылайт... Кезиктери узак көрөт, кезиктери кенетийин ойто жабат. Шымыраныжып, күлүмзиренгилейт, кезиктери унчукпайт.

Кайлашев Борянын кызыл-чоокыр сочинениезининг учында жаан кедек «2» турды.

— Мен эмди журналга оценкалар тургузарым, фамилиягарды кычырзам ла, слер сочинениенинг оценказын меге айдыгар — деп, үредүчи журналын табыш јок ача берди.

— Мен отметкамды качыга «үч» деп айдайын? — деп, Боря коштой отурган Нереге кјрди. Онызы нени де айдып болбой, эпјоксынып, промокашканын учыла перо арчыды. Ого кандый да јаман, ујатту болгон, је ол нөкјорин токтодорына ненинг де учун тидинип болбоды.

— Адушев? — деп, Галина Мекечиновна кенетийин тыг кычырды.

— «Уч»!

— Бордомолова?

- «Төрт»!
- Индисов?
- «Төрт»!
- Кайлашев?
- ?.. ?..

Боря бир канча унчукпады, ол нени де укпаган болуп, партазынан нени де кодорот.

— Кайлашев, сениң не? — деп, Галина Мекечиновна такып сурады.

— А-а?.. Мениң бе? — деп, Боря алаатып, өрө турды, «үч» деп айдарга оның кўчи жетпеди. «эки» деп айдарга база... уур, же нени де айдар керек. — Мен урокто болбогом... ол тушта болбогом..:

Класс тымый берди. Галина Мекечиновна оны таныбай тургандый, көстөрин жаанатты:

— Канайып?..

Учындагы партадан дежурный кызычак турды:

— Мен жаңы ла сеге тетрадьты бердим не?..

Уредүчи унчукпай сагып отурала, араай өрө туруп, уулчактын партазына жууктап келди. Партаның үстинде өскө тетрадь жатты. Боря төмөн көрөт, сабарын партаның кырына жыжат. Нере база төмөн көрүп унчукпайт.

— Мен сениң почергинди де жакшы билерим — деп, Галина Мекечиновна там кайкап, айтты. — Ошибкаларын да санаама жарт кирет... «пудель» деп бичиирдин ордына «будель» деп бичип салган...

— Партаның алдында жаткан не тетрадь?! — деп, тууразында партада отурган кызычак кыйгырып ийди. Класс табыштанып чыкты.

— А, кайда?.. Кайда? — деп, Боря капшай ла төмөн бөкөйдү. — Мен албагам... Байла, түжүп калган...

— Партага ла салып бердим не — деп, дежурный кызычак торт жаан бурулудый айдынып, тетрадьты көрүжерже базып келди. — Канайың гүже берген?..

Чын ла түже берген туру деп, текши класс женил тынгандый бодолды. Ончо балдар озор жаар көрст. Кайлашев Боря тетрадьты жетири ачып болбойт, листтер чек тудулбайт, же ончолоры сагып жат, ачпайынча болбос. Учында тетрадь араай ачылды.

— Же не эмтир? — деп, Галина Мекечиновна тетрадька көрбөй, Борядан сурады.

Уулчак унчукпайт.

— «Эки!».. Көрсөр дө. Галина Мекечиновна, үстинен «үч» эдип түзедип койгон... бойы! — деп, дежурный кызычак жаан чочып айтты. Класс база ла такып чек тымый берди.

Уредүчи капшай ла тетрадьты колына алды:

— Чын эмеш пе?.. А сен тетрадьты албагам дедин не?.. Не төгүндеген? Оценканы үстинен түзедип те ийген!..

Дежурный барып, партазына унчукпай отура берди. Класстын ичинде кату тымык турды. Балдар төмөн лө көрүп алала, унчугышпай отургылайт.

Уредүчи база унчукпай столынын жанына базып келди, онын басканы эмди класстын ичине сүрекей жарт угулып калды. Галина Мекечиновна бир канча унчукпай отурды. Ол туруп келеле, «бу ла мынан мындый төгүннен, мындый кылыктан жаман жүрүм, жаман өзүм башталып жат» деп айдарга сананган, үренчиктерге оног до өскө ксп, жаан обстөр айдар күүни келген. Же учында ол мендебей эки эрмек айтты:

— А мен сени жакшы уулчак деп бодогом. Жаантайын анайда сананып жүрөтөм...

Уулчак унчукпайт. Балдар ол жаар көргүлөйт, ойто төмөн бөкөйгилөйт, унчуккылабайт.

Галина Мекечиновнанын үни ойто ло угулат:

— Камдалакова?

— «Төрт».

— Кудачин.

— «Уч».

— Малтин?

— «Эки»!

Бу сөсти угала, класс ойто ло тымый берди. Уредүчи бажын көдүрүп, Малтинге көрди. Коомой оценказын уулчактын тын айтканы класска сан башка угулган.

Уредүчи оног ары кычырып баштады:

— Марчалинов?

— «Уч».

— Оймокова?

— «Беш».

ТАРЫН

(Откөн ыраак жылдардан)

Кара ат качан да
Мынайып, байла, желбеген.
Кара тери тамчылап,
Арыганын билбеген.
Эмди ол ээзин де,
Байла, чек кайкаган:
Кол до жагып сокпойтон,
Эмди неге тарынган?
Эмди ээзи унчукпайт,
Жагыс ла тарый камчылайт.
Жагыс ла капшай кайдаар да
Једерге ол амадайт.
Кабырып жүрген жылкызын
Кара тууга таштаган
Карган онын адазы
Өлтүрткөн деп угулган.
Эмди ого, Тарынга,
Ончозы јарт, кайракан —
Јаан байдан жагыс ла
Өч алары арткан!
Эне јердин үстинде
Эмди Тарын жагыскан.
Эски јуртты айланып,
Не калактайт сагыокан?..
Энези ак-јарыктан
Эрте, эрте ыраган.
Адаанын алып жүретен
Адазы эмди жыгылган..
Бир катап алдында
Бай Тарынды алдырган
Аракы ууртап, каткырып,
Арт-учында сураган:

— Эрдин не жука эди?
Копчы кижн болорын ба?
Литкен не ойдык эди?
Јалжу танма болорын ба?
— Көзигер не канду? — деп,
Уул удура сураган.
— Јирме камчы салзын! — деп,
Бай кату јакарган.
— Јаш баланы соккончо,
Јажы јеткенди кыйна! — деп,
Адазы байга түкүрип,
Јадып берген түргендеп.
— Бажынды түней базарым! — деп,
Бай кекенген, кыйгырган.
Эмди ого бир шылтак,
Байла, эптү табылган.
Тарын эмди айабас,
Тартынары јок Алтайда.
Алдын кечтирбес кайракан
Кайда,
кайда,
кайда!

— Оройтыдын, уулыс, — деп,
Ого улус јартады. —
Камчыладып, соктырып,
Карган адан божоды.
Калка-төрбөт јерине
Кача берди укту бай.
Јүрүмис каргап, түкүрип,
Јүре берди кудайымай.
Адазынын ак бажын
Арга јокто уул сыймайт.
Өчин алын болбогон —
Өксөп, өксөп ол ыйлайт.

Јылдар өткөн. Кызыл маанылар
Өзөктөрдө јайылган.
Оскүс Тарын јурт Советтин
Качызына тудулган.
Јайзаң да јок,
јалчы да јок.
Јаңы јүрүм бајталган.

Өскө өйлөр келген! — деп,
Жуундарда көп айдылган,
— Тег жанду, жүрүмдү
Эмди бис — деп, Тарын айдат.
Жарык, бийик өйлөргө
Жүткүгөр деп кычырат.
Же бир күнде Тарынга
Жеткер база табарды.
Жаңы жүрүмди башкарган
Ленин өлгөн — деп угулды.
Не болгон? Канайдар?
Кандый эрте ол барган?..
Жуулган улустың алдында
Тарын ыйлап турган.
Адазы жок эр бойы
Адалудый жүрөтөн.
Эмди база өскүс артты,
Эмди кемненг өч алатан?
Эмди канайып, айт, жүрөрис?
Кандый жолло тег базарыс?
Жок! Жүрүмди чын төзөөрис!
Ленин очин бис аларыс!
Көп катап өштүлөр
Бисти женген, сүгүнгөн.
Көзистинг ачу жаштарын
Көп катап токтирген.
Жүрүм учун тартыжу
Жүрегисте кайнаган.
Ленин база калапту
Тартыжуда жыгылган.
Тайгадан түшкөн малчылар
Унчукпай тымык отурат.
Жайым учун тартыжунын
Катузы ологго жарталат.
Тарын отурган улуска
Узак көрөт, сананат.
Стенеде портреттен
Ленин көрүп отурат.

«УЧ МЫЙГАК»

Өлөңдөр, өлөңдөр... ол тушта шуулажып,
Жалаңдар торт жайканып жадатан.

Жердин үсти чечекке, чалынга
Чедиргентип, күйүп туратан.
Уй саачы келиндер чалгызын кайрап,
Өзөкти төмөн көргүлөп, тымыйтан.
Учунда озор улу тынгылап,
Жылдысту өлөңди чабатан, чабатан.
Эңирде меестерге эликтер чыгатан.
Энелер унчукпай узак көрөтөн.
Једер деп ийдим јерди јыткарып,
Арканы өрө мантай беретен.
Беш айры чолмон чечектер үзеле,
Бөркүмди эбире тагып алатам.
Энемниң адына учкажып, эңирде
Тенери ајыктап барып јадатам.
Уй саачы келиндер јуудагы улустап
Письмо келген деп мендеп јанатан.
Јаланла,

өлөңлө,

чечекле,

энемле

Јакшы, јакшы јытанып туратан.
Тенери теренжип, карарып тымыйтан,
Жылдыстар койылып, јыргай беретен.
«Уч мыйгак» деген јергелей јылдысты
Узак, узак сананып көрөтөм.
Олордын учунда чала кызылы —
Шыркалу барган мыйгак дежетен.
Меге дезе эмди ле ийдим
Эликти тудуп тургандый болотон.
Көрүнер-көрүнбес төртинчи јылдысты
Көгүтей өбөгөнниң ийди дежетен.
Қоркыган аңдардын көстөри суржурап
Бараткандый билдиретен.
Алтайдын үстин алты айланган
Аңдарга аңчы једип албаган.
Арыган мыйгактар арт-учунда
Көк-айаска чыгып ыраган...
Жылдыстар, јылдыстар јажытту имдежин.
Ыраакта, ыраакта кайкалду күйетен.
Једер деп ийдим терлеп, солужтап,
Тенериден түшкендий келетен...
Эмди мен база ол јолдорло
Јортуп отурым. Ол ло јерлер.

Менен ырабай өскө жаш көк нйт
Желип барадат... Ойлөр, өйлөр...
Аттан түжүп, чечектер көрүп,
Араай тымык мен бөкөйдим:
Чалын жайкап турган чечекти
Чат ла үзер күүним келбеди.
Эбире жерлер тымып амырайт.
Ойто атандым. Энир койылат.
Ыраакта, ыраакта тайганын кырында
Жагыс жылдыс жалтырап турат.
Жалаңдар да чек ээн көрүнөт.
Тенгери де куру, куу аяс...
Жаш тужыста жылдыстар кандый көп,
Жажаган бисте озор кандый ас.

КӨК-ТАМАН

Кор-кобыга жас келген,
Кобы-жигтер жажарган.
Көк-таман чечек тудунган
Көрүмжилү кыс турган.
Көзинде ай тымыкту
Апагаш оттор ойногон.
Суркураган тонмоктый
Сүүнчилер ондо ойлогон.
Күлүмзиренип ийерде,
Күн жаркындар чагылган.
Жылу көстөр кенейте
Жылдысту тундий тымыган.
Олордо ырыс көрүнгөн,
Ыраак өйлөр журалган...
Жаркынду кыс ыраган,
Жасты южо апарган.
Бүгүн көстөр туштады:
Бүрүнкий күн көрүнөт.
Көлдүн кара өнгиндий
Көк тымык от күйет.
Кайда жарык жаркындар?
Кайда, качан сериген?
Байла, кайран кайкалды
Көстинг жажы өчүргөн.
Көскө жарык кыс болгон,
Ол унчукпайт, сананат.

Нөкөрим, унчукпай отурак экү.
Кезикте тымык сүреен керектү.
Кожо бис деп жуук сезели,
Бис экү деп тең билели.
Сеге баштап ла туштагамдый,
Узак, тымык мен көрөйни.
Бастыра бойың айас күндий
Сүүндирдин чек жаантайын.
Кайда ла жүрзем, кару жүзинди
Көзим жумуп көрөдим мен.
Карузып айткан сөстөригди
Катап ойто угадым мен.
Бу ла тымык сананган көстөр
Канча катап меге көргөн.
Сүгүнип те, тарынып та,
Меге, меге оттор күйген.
Бу ла сүрекей таныш колдорды
Колдорыма узак туткам.
Олордон мен жалакай сөскөм,
Жүрекке жылу эрке тапкам.
Мынайып ла жүрүп жадым,
Айлар, жылдар өдүп калган.
Бис экүни бир жүрзин деп,
Кандый салым төп жайаган?..
Ончозы чек өскө-башка
Болуп та калар болгон, байла,
Өскө кемле де кожо базап,
Сүүнер эдинг... о жайла.
Эмдигизинен, байла, ырысту
Жүрер эдинг... кем де билбес.
Же ол ончозы болбогон жүрүм,
Болбогон жүрүм — жүрүм эмес.
Бу отурганыс — ол чын жүрүм,
Бүгүнгизи меге баалу.
Сеге сүүнип, сениле тынып
Жүредим мен ал-санаалу.
Мен сениле айаста күнле
Жүргенимдий жүрүп жадым:
Жарык та бар, жылу да бар,
Же алкыш-бийан мен айтпадым.
Мен сенен кутуж суудан
Ичкенимдий ийде аладым:

Жамыдан тудунган жагыркактарды
кӧргӧмд.

Жок,

Ленин омордый болбогон!—деп,
Ийдем кайнап,

ичкери омок мен базадым.
Акту кӱннинен айдып болбос,
Кижини билерге

кичеенип билбе.
Билеркектерге туштагамда,
Лениндий улус

кандый ас деп,
Ичимде эмеш
кунугып каладым.

Камык једикпестерге удур,
Кандый да јеткерден јалтанбай,
Кӱннен кӱнге

там тыгыда
тартыжып турганыста,

Ленин чындыгы ӧзӱп јат! — деп,
Ичимде изӱ јаан сӱӱнедим.

Келер ӱйлӧргӧ,
кеен јолдорго,

Кайкалду эн јакшы јӱрӱмге,
Канча ла кире

јакшы јӱрерине
Мен бӱдедим!

ИСТЕР

(Повестгетин аяган үзүк)

I

Кар тереңгип, терең кыш баштала берерде, тийинген барган улус айылдарына уламдагылайт. Олор жанжыккан аайынча эгирде эмес гүнде келетен ошкош. Тийинчи айылынан чыгып ла келзе, эртен тура меестердин жүзинде ойып-тейип түшкен истер жадар. Чананын истери оны жылбиркедин ле жүреле, күүн-санаазын торт ло төмөн жаба базын тургандый билдирер.

Чач буурайганча андап келген кижини анчыларга туштап ийерге тап эдер. Чана изи чике келип токтогон айылга једер. Көсм өдүгүн арчылып, ийт бар болзо, «чым, кулугыр» дейле, айылга кирер. Јакшылажар. Канза азыжар.

— Јол-јорук кандый болды? — деп табыланар.

— Је, кандый болгон деп айдар оны, кирелү ле. Кангай бажында кара агашка барып, тийин ас турарда, көчкүндөөрге келишкен.

— Сары агашка келерде кандый эмтир? Бойым да база төмөнгү јерде болор деп шүүген эдим ле.

— Кагайдаг ла баскан кижини Билелүниң белтирине келген туру. Уч-төрт күнге јирмедег — јирме бештег төмсидөбөй турды. Оноң, бир күн бозом таң кирерде, та не боло берген: ийттер кангылдаар, тозтор анда јырса, мында күрс.

— Горно-Алтайсктын анчылары бис дежиپ, бир үйр улустар өткөн эди ле. Учукандардын токтоор салымы јок ине, көрөсін кажыга једин барган.

— Билелүниң арказын бир эдип күзүредин ле турарыста, кар келип јааган. Баш көдүрип базар да эмес: түни-түжи сееп ле јадар. Оноң, тийин деп неме база кулугур таңма, јык ла јадып ийген: ич те көрүнбөс, агашла да уламдабас.

Јоткон болорын сөскөн эмеш не?..

— Кайдаг ла билейин! Је јоткон болоры болгон. Эки-үч күнге оду-данг да чыга базар эмес. Арга јокто турундар бырыксыдып төгөлбөргө келишкен.

Куучын көндүккөн, чайлаш божогон согында Тийинчи кургадарга тизүлөп салган тийинчинин терезине једер. Јерсү ле ышсу јыт онын көк-син чымчыл турар. Ол тийиндердин сарызымак, кыскылтым, борозымак, кара, кап-кара куйруктарын сыймап, ок чип ле чике бажына тийгенин кайкаар. Бажын јайкаар, карандыра нени де сананар.

Эмип јүргөн кангазынын ыжы чыкпай барза, кагып јүреле, кончына сугуп алар. Онон куучын онын бойынын су-кадыгына једип-једер ле бажында, айылдан чыга базар. Айылдын ээзи оны ээчий чыгала, сенекти көстөп:

— Акыр, мында кичинек неме бар.

Сенектег чыккан ла согында айдар сөс:

— Мыны мүндеп ичигер.

Тийинчи чаазынга ороп койгон немени алала, база не-не көрөгинде куучындажып ийейин бе десе — айылдын ээзи јемичег турар, некей тонды јүк ле јардына салып алган. Мыны көрүп турала, сөс тс ычкынар күүн келбес. Болчок немени кыспактанып алган, туразын көстөп сок-согдодып отурар.

Јүк арайдан јеткен ле согында, экелген немени ача тартар. Анда бир онду деген алаканча эт көрүнөр, база кызыл чий тередий кадып калган беш-алты тийин болор. Тийинчи улуска азырадып јүргенине кородоп, кунукчылду санааларга алдырар.

Ол, Тийинчи, јуртта јарлу анчы. Алдындагы јылдарда алтайынын бары-јогын таап, айылына сүүнчилү бурылатан эди. Је быјыл эрте күстег ала тымуулап, тийинг ойинде барып болбой калган.

Тийиндеп баратан ой... Бу тужунда кажы ла анчы одуланган тайгаларына барып јат. Олор торт ло алдыртуга брааткандый билдирер. азык-түлүгин шикпеерер, тоозы јок көп тагма адар, ок урар. «Тары, капсуль» деген эрмек-сөс улустын оозынан түшпес. Кезиктери бир эмеш бар да болзо, оны ассынатап ба, кандый. Кара јерди бир эдип мантадар. Бу јелиш эртен-бүгүн барар ла деп турза, токтоор.

Мылтык јазайтаны кайда. ТОЗ мылтыктарга чала тыгынып болбойтон ошкош. Казнанын јсбжөзине көс-баш јок канайып тыгынызын! Онын оозын да эгеп ийеринег јалтангылайт. Је трап мылтыктарла нени этпей турган деп айдар. Затворын кодорор, пружиназын ээр, үреле берзе, јангыдаг кондырар. Јыдымазын ары-бери јылдырар. Тийинчи чала шайып турган болзо, мылтыктын оозын эгеер.

Мындый ла јазаштан улам, бир јыл Тийинчининг мылтыгы арай-арай ла ташталбаган. Бир де јыл эмес, былтыр ла күскиде ине. Метрденг арай узун мылтыкты эгей-эгей келерде, алты сөөмгө түшкен. База ла эмеш кыскарган болзо, алары јок ташталар эди.

Бала болзо кайдат, чачы буурайып отурган өбөгөн канайып турган деер. Учы-учында мылтыкты јүктенип те јүрер эмес, арчымакка ла ой. Неме этпестинг ижи не. Јок, неме де этпестинг эмес — ол анчылардын

жанжыгып калган түймеениниг шылтагы. Ончо улус шикпееринип турарда, бери кижини канайып бош отуратан эди.

Же быжыл Тийинчи сан-башка ооруга табарткан. Төжөктөн өрө күм көрбөс. Жазылып аларга болуп, эмчи-томчы эмеендерди ончозын кериген — онду ла неме болбоды. Ондойип ле ийейин дезе, сайылар, бут та кыймыктатырбас. Торт ондонып албай браадарда, больницада жаткан.

Улус тийин адарга баргылайт. Же Тийинчи больницада. Корондуну не деп айдар, не деп айдар. Су-кадык улуста не болзын, одуланатан жерине баргылап ла жат, баргылап ла жат. Жаңыс ла ол, Тийинчи, турала базып та болбос — орында. Ак халатту доктор ого торт ло жердин ээзи деп билдирет. Ол анчыны ары-бери андандырат, тындаар. Онон куучындаар. Тийинчи онын тил-оозынан тоолу ла сөстөр огдоор.

Тийиндү аркаларды түжөп, канча тундер стпөгөн деер. Көзүн жумуп ла ийзе, Канай бажында жүрген деп бодолор. Жебрентик мөштөр шуулажып, кандый да сан-башка үндөнөр. Анан «сук-сук» деген табыш жаңылар, лаптап турза, тийин ол мөштөрдүн бажыла уламдан браадар. Ол та кайда, та кайда жерине мендейтен болбогой. Учкан табыжы «кыу» эдип жаңылып калар.

Бир сананза: бу тийиндер анчынын алтайынан алатап үлүзи ошкош. Эмди, качан анчынын мылтыгы адылбай турган өйдө, озор өскө анчыларга аттырбайын деп качып брааткандый. Же Тийинчи одузына келген сонгында, озор ойто бурылар. Онон канайып көрбөй туруп, мен бу отурум деп сукулдаар.

Ойгонып ла келзе, анчы палатада жадар. Кажы бир тушта онын көстөри жашталып калган турар. Кезикте жүк ле ол жерде, тийин ойиндеги одузында, болойын деп, көзүн жумуп алала жадар. Неме эзелбей турза, санаазында айылындагы чакпыларын тоолоор. Чаназын анчыны бычкагыла жаап турган кижини болуп, алакандарыла кей сыймаар.

— Канайып турган кижини! — деп, кем де чочыыр.

Тийинчи көзүн ачып ийзе: ол ок палата, чырайлары бош ло түжүп калган ач-куу жүстү улус. Кийип алган чоокыр кийим көөркийлердин сүрин там төмөн базып салгандый. Олорды эрмектери де жарым үн базыттары да боду.

Өрөкөнниг тыны бычактын мизинде болгон. Оны ол алтайга брааткан жолдон бурып алган кижини — ак халатту доктор. Онын ла аргазыла Тийинчи бутка турган. Ол ло кижини анчы бойында «Алтайдын ээзи» деп сананып калган эди.

Тийинчи больницадан чыгар тужунда алтайдын ээзи көп модор-лобой до, эрмектенген:

— Соокко алдыртпагар, мынан да коомой болордон айабас.

Анчы жерине келерде, айылына да кирбей, озо баштап чакпылар жаткан сенектин эжигин ачкан. Чакпылар сары татка алдыртып, жедек-

тери мылкыйгылап калган жатты. Чаназын жапкан терени чычкандар кыркып койгон. Чолтук трабы ол ло жерде. Мылтыгын колго алала, арай-арай ла ыйлабай турды.

Бу ла кўнненг ала таң тапту жарыган ла соңында Тийинчи сенекке кирип келер. Чакпылардыг жедектерин куруп кўрөлө, сўркүштеер. Оноң тышкары илмекке тизип койор. Эки-үч кўн өткөн соңында оны ойто алып келеле, тадын кыар. Бычагының мизи өтпөзиреп турганын керекке де бодобос.

Мынайып көп кўндер өткөн. Эмди-эмди ле чакпылар озогы бүдүмин алынып, ойто тизилген. Чананы таныыр да эмес, кайдан алдындагы чычкандарга челдеткен чана — торт ло жап-жаңы. Мының бычкактары ого кандый да сур өндү бүдүм берет.

Жаңыртылбаган немелерден артканы жаңыс ла мылтык. Оның да ниңи жуулган, затворы арчылган. Же тийинчи ол ло бойынча — ара. Тийинчи оның оозын эгейин-эгейин бе деп жүреле, чат тыгынып албады. Колы көдүрилип те турза, кўни болдырбас. Чолтук немени там ары чолтыйтып ийеле, оноң не болотон эди, калак.

Аңчы эдер-тудар немезин таппас: айылынаг чыгар, ойто кирер. Мынайып базар ла базар, тоң неме болбосто сенекке кирип барган турар. Аңдап баратан жеңселин катап чыгарар. Чакпылардыг немези кубула берген деп айдар — ол ло көк темир. Тизүдег уштып, таарга сугар. Оноң ол таардыг оозын жык ла эдиң кеңдирле чиймей тартала, иргееге тургузар.

Тайгадаг аңчылар тўшкени Тийинчиге бир соот. Кем бурылган, оның айылына барар. Кайда жүрген, кандый жүрген, нени тапкан — ончозын сурап угар, куучындажар. Аңчы камык жерди айланып, неге туштабадым, нени көрбөдим деер. Куучын эмес куучын күйбүрөп чыгар. Ол айга жуук аркага жүреле, айуга да туштаган болор. Же адып алган ба десе — кайдан келет, жок. Учында ла барып, «тапкан неме бу» деп, тизүдеги турган терелерге көргүзөр.

Тийинчи шаңмак бажын сыймап, отурган жеринен көдүрилер. Тизүлердин ортозыла шулмус көстөриле ширтеп алган базып жүрер. «Тапканы — үстү, таштаганы — ачу» деген бирүзи — өзөк-буурының ачузы канар. Колдоры тыркыражып, тийинниң терезин аңтара тудар. Куйругын жаагына жапшырала, жакшызынып турар. Сөс айтпас.

Та нени сананып туратан. Айса тийин аңдап болбогонуна кородоп жүретен бе? Болзо до, болор ло... Ада-жагына жеткенче жыш-арказынаг айрылбаган кижиге бир катап барылбаста кородоп то турганынан маат жок. Кайран ой...

Сымылтылардыг, Кадринниң баштарында Тийинчининг билбес жери табылбас. Оның чаназы өтпөс жерден өдүп чыгатын, кечпес жерден кечип баратан. Оның ада-өбөкөлөри аңчы болуп жайалган, бойы да аңчы, же быжыл Тийинчи чаназына турбаган. Та турар, та жок.

Онын ал-санаазы тайгада. Бу ла меестердин магдайында чананын изин ксррдө, онын жүреги жимирейт. Тийинчинин салымы ла тайга жагыс жайаачылу болуп бүткендий. Олор эки жара жүрүп алар ба?

II.

Кар тереңжип, күндөр согон сайын Тийинчинин жаң-кылыгы там кубулган. Таң туку кажы жердег кажайып клеетсе, ол антара түктү некейин жабынып ийген, тышкары турар. Соок кейди көксине тереңгышып, Чыгыш жаар аыктаар. Күн бу жерде жок, булуттардын кыйулары теленир чилеп агарып жүреле, чала саргылтым болуп барар. Онон ло, кап-чут болды ба, жок по, кан-кызыл боло берер. Анчы байагы ла жеринде турар.

Озбкти төмөн келген жыбар онын жаагына табарып, кулагына нени де шулураар. Ол бу шулурыштаң нени де билип тургандый, эки ле көс. Соок оогош ийнечектериле билдирбезинен кадаар, каарар. Кулактарынын учтары тырсылдажа берзе, атпас эдер. Житкези тужы жалтыражып калган бөркүнүн кулактарын жаба тудар.

— Бу нени көргөн шилти — деп, бойын бойы арбаар. Онон некейинин эдеги сүүртелип, жагыс көзнөктү болчок туразына кирер.

Балкаш печкенин оды тазырап жадар. Тийинчи некейин уштыла, уштып та эмес, ийининен түжүрө силкийле, көндүрө ле печкенин оозына келер. Некей онын терези чилеп полго селбес эдип түжеле, көкпөйип калган жадар. Ээзинин колы тийбегенче жеринен ырабас.

«Акыр, ол Мерген канайып калган уул? — деп уур тынар. — Кече ле сакылтазы жогынаг келерим деген. Тартылып неге тартылар, не-не мезин ончозын шикпеерип алган. Барар кижин болзо, барар — незин кыйыжар. Бойы ла барыксаар»...

Тийинчини бу жерге тудар неме бар эмес. Жүктүгүн ийинин ажыра салган ла согында — чаназынын изи артар. Андап баратан жерин азыкты күскиде апарып койгон. Жагыс ла барылбай калган ине. Же оорудан жаан неме жок...

Тийинчи таң алдынаг бойы болзо, туку башкүннен кыймыктаар эди. Туткан неме заготконторадан келген Трофимыч ине. Айла та кайдан кап-чут жолугышкан.

— Мен сенин айылда келер — деген. Азыйда бу Күзүреде журтаган орус. Тили уур да болзо, колын жаңый согуп куучындаар. — Бир жаан куучын бар, Тийинчи, сен мени сакызын?

Жаы жаанап, оорудан эди-каны чылап калган анчы айылы жаар баскан. Нөкөрин неле күндүлезин: чай кайнаткан, жалбагаштардан жандап эткен столдын үстүне талкан, саржу, теертпек салган. Бары-жогы чыгарып та турза, «акыр, ол нени айдарга турган кижин» деп серенип гурды.

Тийинчи түймөн келген санааларынын каруузын жаңдыргалакта, туранын эжиги кыжырт эделе, кайра ташталган. Көрзө: кара сумка кирип клеетти, оны ээчий Трофимычтын байбак сары сагалы көрүнгөн. Ол сүрүк танып чупчий соголо, тактачка отурып:

— Тийинчи, сен не отуруп жат? Кыш башталган, кар да терен түшкөн — андаар керек — деп, сабарларын уужанган.

— Оору не, Трофимыч, оңон башка нени эдип отурган деер. Кайда, өрө отуруп, чай ичигер.

— Ичер ле. Же мен бодоор болзо, анчы кижини түңей ле отуруп болбос. Ол Мерген деп уул сенге кожо барар күүндү. А мен слер экүте разрешениени бичип берер.

— Ол жинт кижини, кайда ла барбай кайтсын. Же мен, чыдал-күч чыгып калган кижини, онын базыдына чыдажып болбос болбойым.

— Планды кажы ла кижини тагынаң да аларга жараар. Көм канча киши тудар, ол бойынын ла болор.

Куучын андаштан башталала, алдындагызына жеткен. Тийинчинин өткөн жылдардагы туткан албааларынын өгүн мактап, Трофимыч ол кара-сур түктү күлүктөр эмди кайда жүрөт не дегендей бодолгон. Тийинчинин көзү алдына албаанын истери чарылган, Кандай бажы журалган. Истер карды ойып-тейип жүрө бергендей. Анчынын көксине кару ла тагыш истер.

Тийинчи быжыл ого једип болор та јок. Нөксринин куучыны да јолду болор. Су-кадык жүргөн болзо кайдат, оору-јоболду кижини корон соокто тайга јаар јангыскан канайып браадар. Оңон не-не боло берзе: кармай алза — кулагың, кайа көрзөң — көлөткөң... Кандый да болзо, нөкөрлү болгону торт.

Трофимычтын айдары чын: эки кижини недең тура калатан эди. Тийинчи јер билбес эмес, јол баштаар. Мерген јинт ого айдып, көргүзүн ле берген кийининде јайым андай берер. Туткан алуларды үлөшсе, үлөжип те отурар.

Је таң алдынан канайып жүрөт? Казан јангыс, оду јангыс јерде. Оңон алтай улус тапканын теңнен үлөжип келген. Тапкан немени онызы сениң, мынызы мениң деп канайып айдар. Тийинчи орто до јашту кижини эмес, эрдин эри болуп, катан-сөөгү чылай берген кижини. Онын бойынын јан-кылыгы бар. Алтан јаштаң ашканча јандаган јангы. Байланып келген ээжизи. Мерген јинт кижини, карган анчы онын ичине та кирер, та јок.

Кижинин бойынын ла күүни туру. Је Тийинчи ого јаан тартылбас. барар күүндү болзо, баргай ла, онызы эттин бышканында, эрдин күүнинде. Нөкөр болуп жүргей ле. Башка одуланатан эди бе кандый — бойында.

Трофимычла куучындажып отуларда, Тийинчинин маңдайындагы шагмак јер канча-канча катап кызарып келген. Је ол бойын туйуксын-

дырып жүрген санаазын чыгара айтпаган. Чындап айтса, арай-арай ла ычкындырылбаган. Та неден болуп тудунды болбогой, «чакпыларды башка тургузар» деп сананып калган.

— Мен сени якшы билер, сен тайгадан айрылыжыл болбозың. Лажына анда жүрген, эмди де анда жүрер керек — деп, Трофимыч барар бажында таңкызын орогон.

— Байла, андый жанду неме туру.

— Мерген ле сен экү андап жадыгар. Слерге чокум план да тургуспай жадым. Же куучын мындый болзын: февраль айда слер айылда болыгар. Онон оройтырга жарабас, албааны андаар ой бу тужунда божоп жат.

— А тапкан алуны кайда эдер?

— Ончозын аларыс, жангыс ла оройтыбагар. Эрген ле атаныгар, слерге эки ай берилип жат.

Трофимычты үйдежип ийеле, Тийинчи катап ла туразына кирген. Таңкынын ыжы жык ла туруп та калган болзо, онын көксине тайганын чаганалу жойгондору жытанып тургандый, кей ару-ару деп бодолот.

Эки ай... Бу ойдиң туркунына Тийинчи ады анданган, одузы чедиргентиген одын-суулу алтайында болор. Алдындазы чылап ок, калын арканы одыра, өзөктөрдү керий базар. Кара терге түшкенче барар.

Кандый жаркынду ой! Учы-куйузы жок ак жууркан көстин алдына жиргилжинделип жадар. Анда ис, мында ис — ал-түмөн истер жадар. Чарып койгон истерде бойынын башказы бар. Тийинчи оны туружы жоктоп таныыр. Кандый аң мантаган, кайдаар ууланган. Аңчыны бойыла кожо кычырар.

Истерди көрөлө, Тийинчи жеңил тынар. Бөркин чупчып, магдайындагы терди арчыйла, «кайраканды сени мен» деп көкөнер. Күннин ажар кирезин ширтеп жүреле, сүрт эдер. Аң бычкагыла жабылган чананын кийининен ары кар куйундалып калар.

Күүни өчпөс аңчы истерди сүрүжиң, кезип, албаалардын жолдогон жолдорун бедреер.

Кандый сан-башка ой! Карган бойына кандый да ийде кожулгандый билдирер. Сан төмөн браатса, жер-алтай элестелип браадар. Туулар да алдында эңчейгилеп келеле, жебрен мөштөриле жебрен кожондорун чүмдеер.

Бу тужунда кижиге азыраган албатызынан, алтайынан артык неде жок деп билдирер.

Кайран ой...

Тийинчи айылында. Ол отурган жеринен кыймыктагалак. Же барар, кыйалтазы жогынан атаңар. Албаа туттурбазын — керек пе! Түжөниң жүрген жерине кижини жангыс алуға болуп барып тураачы эди бе. Конуң та аларга болуп жедер. Жүж каларда көстин кырыла көрүп аларга.

Аңчыны айылына неле де тудуп албас. Барар ла деген болзо —

барар. Ол улус та түйметпес, шакпыратпас: отурза — сок жагыс согоночо бойы, жүре де берзе — төргө калган бойы. Ого ыйлаар да, ачуурканар да кижн жок. Бу жерден табылбас.

Айылына тартылып, неге тартылар. Соксойып калган тураны ийде де салзан, жыгылбас, кижиге де сыйлазан, албас. Улустын туралары бңжүк те, ичи де кеен. Бу тураны тутканынан бери канча, та канча жыл өткөн Тийингчи немени эс-бос билип турардагы тура, эмди бу жердеги неме деер бе... Азыраган малы база жок. Тынар-тынду немеден сок ло жагыс Казар. Ийдинин де жажы жаанап, көзн өчсмиктеле берген. Быжылча ла ийт туру.

Агдап ла барар дегенинег бери анчыда амыр жок. Орынга јатса, уйкузы келбес, тышкары чыкса, эдер немези табылбас. Колдоры тыркыражар. Бүдерде тыркыраак колдор эмди неме этпей барарда, там уйдаган. Колго мылтык алып болбойтон турум деп чочып, Тийингчи тагма да аткылаган. Је кижн ле көрөр неме жок: тийер јангду неме тийбей кайда барат.

Бүгүн база ла энчигип отурып албады. Ары-бери болуп жүреле, илмекте турган мылтыкты барып туткан. Затворын кодорып, ичин шыгалады — јалтыражып турган. Онон айылынанг чыга барайын деерде, кап-чут ла Мерген.

— Не болгон, уул? — деп јана баскан.

— Бүтеенип ле турганча таг јарый бербезин бе.

— Је, эмди не артты? — деп, Тийингчи айдар созин тапшай турды. Анчы кижн айылынанг да чыкса, бозомдо барар, ойто келер де тушта бозомдо келип јат. Анчылардын кайда да айдылбаган мындый бир јангы бар. Эмди нени эдетенине карган анчы алаңзып калган.

— Белен. Барар деп келдим.

Мергеннин эрмегин укпаачы болуп, Тийингчи «Таг эдин ји — деп шүүнди, — барар өйдө төжсктө јадар. Та ла та, сенен ле анчы болоры та кайтпагай»...

Анчы уул јаар кезе көрүп, «барар да, барбас та» деп унчукпаган. Кабагын түүнип алган турды ла турды. Онон тыркыражып турган колдорыла јүктүгин кармадаган. Удаган јокто үйден чыгып, чаналарына тургулаган.

Эртен туранын сыркынду салкыны анчылардын јаактарына јалсып, бөрүктерининг кулактарын ары-бери салбангадаып турган. Олор кайра да көрбөй, тайганы көстөп брааттылар.

Тон кар кајырап, чаналардын истерин артырат.

III.

Анчылар јерин алып баргылап ла јат. Ажуларды ашкан, өзөктөрдн кечкен истер артат. Бүгүнгизиле олор экннчн күн јолдо. Байа таг жагы-

јагы ла каажыланып келерде, озор Јолду-бажынаг кыймыктаган. Эмдиге бир токтоп танкылагалак. Күн тапту ла тийип калган, чаналар тог карды чыкырадып, сынды сындай ууланганча.

Мерген мандайынан бызырайып келген терди тонынын жеги.ле арчый согуп, амырап та ийер күүндү. Же јол баштап бараткан кижии кайра баштанар эмес. Ол јерде ончозы белен неме чилеп сундурып ла отурар, талбайтып ла браадар. Јык ла эткен јүктүк онын кийинии чылатпайтан та кандый.

Мерген јиит, чыйрак та болзо, је мындый јол-јорукка улай јүрүп көргөн кижии эмес. Кечеден ала буттарынын такымдары сыстаар. Јол өтсө, кара терге түже берер. Тийинчи, тайга-ташка чигип, чындап алза, кадырынып калган кижии, онын арыганын ичинде сезип туратан ошкош. Бу јагы сынга је деп чыгып алала, алаң кайкап, бажын јайкаган:

— Ба-ча-алта! Адан эдин јн, бу не болгон терлеш, уул?

— Кайдан ла билейин...

— Јолго ууланар бажында кар јибе деп айттым не. Тегин де кадырыныкпаган кижии болзын, там үзеери јолой кар јалап турзын — быштыкпай а.

— Кечеден ала кар јибедим.

— Сен јагыс ла күнге кадырыныга берерим деп сананган бедиг? Јок туру! Анчылар јажына кадырыныгып јат. Онын да учун озор каңча-канча күндүк јол өткөндө, арыбай да, суузабай да јат.

— Јажына андап келген кижии слер де терлеп туругар не?

— Сен менин чырайыма ајаарба, бу оору-јоболдын кийиниинде торт ло бош болуп калдым. Јаан ла болзо, бир недеде киреден озогы ордыма кире берер болорым ба деп шүүнөдим...

Јиит анчы Тийинчиинин куучынын каптыргазына сугуп та алган болзо, онын түп шүүлтезин табарга кармадап тургандый: сананат ла сананат. Же «кадырынар» деп сөстин учурын бу ла чаназына арай-арай јыгылбай турган уулга келер күндер јартаар.

Јорук там ла там узайт. Айландыра тайгалар ак-сөнг. Бу ак јуурканла бүркеткен јер-алтайда тынар-тынду неме јок деп билдирет. Јагыс ла мөштөр шуулажат. Олордын байбак бүрлери элендеп, седег баштарыла ак аяастын түбине энчес эдип калгылайт.

Санаазында Мерген бу ла чыгып отурган кырлакты ажып болбой, карга көмүле бергедий. Јардындагы јүктүк уурдан уур билдирет, јайа тартып, јыгарга ченезет. Кар чанкырайт. Онын тынын алып турган неме — чана. Ан бычкагыла јабылган чана карга көмүлбей, уулды бараткан јерине јетиргизер деген чилеп, апарып ла јат.

Јүктүк уулдан силбектенип алган. Ийинии ажыра келген эки кайыштын бир-бирүзи чечилзе ле, чой јүк та кайда барар. Болчос ло эткен сонгында, кайда кардын алдында јатканын көрөтөн. Калак чечиле бергей деп, Мерген кайыштарды колыла сыймап, үрпейтип јат.

Кырлакты чыгып келеле, ол тыныжын сенидип болбой, соок кейле ачантанып турды. Тийинчи канзазынын эмискегин эмип, санг ла төмөн көстөп алган отурган. Нени сезип ийди бе деп, Мерген анаар баштанза. Је ле деген өзөк түже берген, эки жагдай жык ла эткен кара арка. Тынар-тынду неме јок. Кырлактын күнет жанында алаканча акта андардын шыйрайтып койгон истери көрүнди.

— А, калак ла дезен сени — деп, Тийинчи јер-алтайын бир эдип түкүринип турды. — Талтүш болгончо не базыт деер бу, көрмөс сок сени! Јол ортозына уйкузырап, талымзырап жүреле, андап жүргем деер бе? Түкүрейин сенин жүзинге...

— Не боло берген?

— Көрзөн, бис экү атпандадып жүргенче андар өдө берген. Је мыны не деп айдар! Калак ла калак...

Мерген јажы јаанай берген анчынын калактажын аланг кайкан, тарбыл мөшкө јөлөнип алган турды.

Бойынын азырап алган малы эмес, јердин ангын канейетен эди оны. Јер-алтайына амыранып базып ла жүргей. Көрүлгенин ле адып алар болзо, бу јерде ан да артпас.

Олор экүге, албаа тударга келген улуска, аркада ан база бергени не керек. Онон мылтыктары да не өңду неме деер: бирүзинин жүктенип алганы алты мукур траб, экинчизинде — тоз. Чындап андайын деген кижии јаан мылтык тудунатан не. Бу жүктенип алган-немелерле бируни жыгып ийетен неме чилеп...

Казар јыдыркап, кыгзып, армакчыдан божонорго блаажып турарда, Тийинчи јаза күзүреди:

— Јат! Јыдыркап турала, таг...

Карган анчынын тиштери кыјырт эдип калганчылаган. Көстөрн соок. Мандайындагы чырыштар там көптөп калгандый одыра кыйа тартылган. Колдоры, калтырап турган кижинин колдоры чытап, тырлажып турды.

Јинт уул Тийинчинин мынайып ачурканганын качан да көрбөгөн. Јаңыс ла чалчык деп билер. Је ол чалчыырда да, аракы ичип алала, чалчыйтан. Анчынын мындыын Мерген де эмес, јурттагы јаан-јаш, бала-барка ончозы билер.

Былтыр күүк жагы ла эдип жүрерде өрөкөннин үйи божогон. Онын сөөгин чыгарып, Сөөктү-кобыга апарып, јурт јаткандар чектеп койдылар. Конокторын өткүрген ле күннен ала Тийинчинин јан-кылыгы чек кубулган: алдында качан да аракы ичпес, таңкы тартпас кижии аракы ичер, таңкы тартар.

«Менин неем јада калбаган эди» деп сананатан ошкош. Чала калай ла берзе, бир эдип айылдар тибирер. Айла кирген айылга токтобос, «чайыннанг уруп, ий?» деп сураар. Чай уруп берзе — ичпес, ууртап көрөлө, тургузып койор.

«Чайыннан уруп ий» деп сурактын учурын улус анча-мынча болгон кийининде билип келген. Эмди ле көрүп турар болзо — короюныннан уруп ий дегени эптир не.

Жүрүм өңжүк, улуста амзап ичери жок эмес, бар да. Кандыйынан ла амзатырып турбай а. Тийинчи колдоры тыркыражып туруп, чөө-чөйди кылт берип ийер. Айылга да узак отурбас, көндүрө ле чыга конор.

Тийинчи өткөн күнде жаан эзирик те болгон болзо, оны кем де билбес. Жаңыс ла таң бозомдо кузницада «шаңк-шаңк» эткен табыш угулар. Онын кече билинбес болгоны мынан жарталар. Айылына келеле, база ла чалчыган. Чалчыган да эмес, жууланган: чуурын¹ тургузатан жаан кара казанды ба, айса эт борлодоочы көөшти бе текпилеген. Онызы кагырап, ары-бери тоголонып турала ойылган.

Ол көөш тө, казан да база бек ле темирден жазалган. Бу ла көрөс, уч-баштый жарылбас, анда тарымзыган эмезе мында бир жердег көрүнөр-көрүнбес ойылган турар. Тийинчиде не болзын, узанып билбес эмес. Көөжин туку кажы алтайда жамап ийген, аш-курсагын борлодып отурар. Чуурын да гургузар казаны көөжине укташ немедий.

Таң бозомдо кузница шаңкылдаары өрскөн оору-жоболго ло бастырганынаг бери токтогон. Больницага эмденип жазылала да келерде, «чайлап» жүрбеген. Кажы бир эже «айылга не кирбес, чай не ичпес» деп сураганда, айылдын ичи торт ло киртип калган, божобой турум деер.

Божобой до жүрген немези андап барарга бүтөөнгөн. Чакпыларын, албаа темирдин жыдын албазын деп, изү сууга јунуп, тизүүлөрин жазатан. Чаназын жаңы бычкактарла жапкан, эмди онын токтоор јери жок.

Тийинчи айылынаг чыккалы экинчи күн. Эки күннинг туркунына ол ару кейле тынат, анду-кушту алтайына ајарат. Кажы ла ис ого танылу. Кардын үстинде чийилген де, мыйрындаган да истерди анчы качан да эндетпес.

Бу ла кырлактыг учында андар жүрөтенин Тийинчи алдынаг ала билер. Ол бүгүн омордын сок жаңыс бирүзин де болзо, көзимле көрөйин деп санаган. Је јол аайлашпай калды — андар онын көзине көрүнбес, озо өдө берген. Калактаары да јолду.

Казаны каарып отурала, өрскөн табылу эрмектенген:

— Каңай деген алтай бу туру. Эмди бу ла јикти төмөп аларыс. Анда, өзөктө, јер тура бар, байла, ого барып түжер.

— Једер јерге јетпей, бого нени сакуп отуратан.

— Јердин аайын индетпей көрүп браат. Турага једип чайлаган согында, албаанын изин кезерис.

Јит уул чип ле чике тутургыза берген чананын изиле төмөн алдыра мантадып ийди.

¹ Чуурын — шуурпын.

IV.

«Ис кезер» дегени та не эрмек. Мерген анчынын нени айдарга турганын ондобойт. Онын санаазыла болзо, албаа андаары чўми жок неме. Жаңыс ла маптап турган јерин көрүп алар керек. Онон чакпыдан тургузып салза, кайда барар ол. Айланып, чакпы көрөр тушта тиштери арсандап калган мында јадар ине.

Албаа бир аңылу јерде јолдоп турганын ол көрөрдө көрбөгөн. Алдында андаган кижн эмес, билбес. Агас-сарасты баспактап та јүргөн болзо, албаанын изин таныбас. Эмди ле онын јолына карды ары-бери чарып койгон көп истер учурайт. Кажызы ненин изи ол ылгаштырбайт. Албаанын ба дейин дезе јоонмойындыый ошкош, чын ла онын ба дейин дезе, јыду сарастыйындыый.

Истер, истер... Анда чарып койгон, мынайда соксондодо берген. Бу јер-алтайдын ўсти бастыразы ис. Мынын да учун алтай тууларды андык деп мактагылайтан ошкош. Бу не аайлу көп алу, байлык! Азыйгы истерди јаңы јааган кар көмүп те койгон болзо, је јаңы чоокырлагандары кандый көп.

Јер турага једердин кажы ла јанында Казар торт токтодынып болбой барган. Кынзып, јединип алган кайышты чиректеп, тиштеп турар. Шундура берер кўндү.

Тийинчи «чым» деп Казарды канча ла кезеткен, је тымып ла турган кирези жок. Учы-учында анчы «једер јерге једип келерде, эмди ийтти не јединер» деп јөпсинеле, мойногынан чечип ийди. Ийт каңылап ийеле, сан ла төмөн сурт эткен.

Анчы јер туразына уулдан озо јеткен. Көрэс, кандый да сан-башка ис јадар. Ис те аайы жок, нени де сўүртей берген немедий. Карды ырып туруп јўре берген. Та не атазы јүргөн болбогой. Тийинчи бу јажына мындыый истү анга учурабаган. Карды түртүп јўрер кандый ан бологон ол.

Удаган јокто алтыгы јанынан Казардын кангылажы угулды. Ол ло көрүнип турган койу чаалдардын ортозында болгодый. Онон тон арканы торгулта үрүп турды. Ийт жаңыс ла јерде айланыжат, табыш эмес табыш. Нени де тургузып јат.

Тийинчи уштып јаткан чаназынын бууларын чиймей тарткан ла јерде, ийт үргөн чаалдар јаар тутургузып ийген. Мерген тап эдип туруп јўреле, оны ээчий мендеди.

Кара агашка једип келерде, Мергеннин кулагына та кандый да темир кангыраган деп угулган. Анчы јууктай берген ошкош: Казардын кангылажы үзүктелбей барды.

Тийинчинин тунгак кыйгызы угулды:

— Тут-тут, Казар!

— Ар-р... Ав, ав!

Калыг арка Казарга өткөнижип:

— Ар-р... Ав, ав!

Не де база катап кыгырт эткен. Анчыныг кыйгызы чөйилди:

— Чык тийдим! Казар, суйт!

Мылтык жырс. Айландыра агаштар онын үнине өткөнижип, сыгырашкылап калды.

Уул је деп јөдип келзе, анчынын будынын алдында борсукка бүдүштеш неме јадат. Тийинчи дезе:

— Эрликті сени, јер таппай јудап јүр!

— Не ан бу?

— Ан деер бе мыны, јер-јудук јеекен.

— Бажына нени кийип алган?

— Онызын бойынан сурап ук.

Јеекенди антара тартар болзо — бажында чөйгөн. Уул айтты:

— Кайдан таап јүрет не!

— Бистин ле одудан эмей база. Јайгыда келерде мен чөйгөннин ичи татап калат деп үсле јыжала, мөштин будагына илип койгон болгом. Јыдымар неме, көрзөн оны, бир јалам үске болуп, бажын чөйгөнгө сугуп алала јатканын.

Казар куйругыла буландадып, анчыга көрөт, тап туура јаткан јеекенге ајарат. Тийинчи јеекенди неге де бодобой, ачу-ачу сөстөрлө көмөөлөп, тайагыла тас јардына сайгылайт. Мергеннин каткызы келет. Каткырынып ийейин дезе, өрөкөн ачына бергедий.

— Јүдек неме — деп айдала, Тийинчи оду јаар баскан. Уул јеекенди алар ба, албас па деп јүреле, јүктенип алды.

Өрөкөн карандыра неге де сезинип, јер тураны айландыра баскан. «М-м» деп јүреле, нени де айтпаган. Турага кирерде, озо ло баштап нараныг үстин сыймаштаган. Азык-түлүктү таарлары ол ло азыйгы ордында јатты. Бого кем де кирбеген, јеекеннен өскө айылчы болбогон. Ол до турага кирип болбой, чөйгөнлө уружып јүре калган.

Өрөкөн азык ла экелип јүргенинен ала одузында конбогон. Бу таарлар јаткан нарага ол канча конбоды деп айдар. Ол көп коноктордын канказы сүүнчи де экелген, кунукчылду да болгон... Антыгарлу најызына јылузын сыйлаган балкаш печке ол ло балбайып калган бойы. Сокор көзнөктөң анчы канча катап карабаган деер. Је онын шилизи јаан сооктордон улам ба кандый, тарымзып калтыр.

Бу тура, онын ичинде бар не-неме — ончозы Тийинчинин колыла јазалган. Эмди ле көрүп отуларда, тура јабызап, агаштары чирий берген деп билдирет. Канча јылдардын туркунына эскире бербей а, јүрүмде чирибес неме бар эмес. Тийинчи де буурайып, чыдал-күчи астады.

Јылдар агын сууга бодолду айлаткыштын түби јаар сыгырашкылап барып ла јат. Јүрүмди катап та баштайын дезен, өткөн јылдарды бурып алар арга јок.

V

Кышкы күн өксөп тө келген болзо, же сооктын сениир кирези билдирбейт. Устинен төмөн сыркынду жыбар согот: Мөргөн жаактарын жалада-жалада база эмеш өрөлөгөн. Сооктын чымчыжы там ла атыйланып чыгарда, чаназын өзөкти кап туура баштандырган.

Уул арканы бир эдип өдө дө берер эди. Талбайтып браадарда Тийинчининг куучыны жок жерден санаазына кирген: «Арка жаар тыг ла тартылба, ис арлык-берлик болор. Коолды ла кечкен истер быжу. Чала кызык ла жер болзын. Албаа шак мындый жерден кечерин сүүр». Мөргөн ичкери темденип жүреле, күүн-күч жок Каңайды өрө алды.

База ла истер. Бу ла онын будынын бажында көп лө көнү чөймөйтө берген ис кыйалтазы жок албаанын. Кече ис кезип жүрерде, Тийинчи уулга шак ла бого жүзүндеш истер көргүзип, «албаа жолдоорго жүргөн эмтир» деп, ээк сагалын сыйманган. Бу да истер ого-бого оролышпай суй-суй жүргүлей берген эмтир. Карды да чиймештебеген, жуунак. Албаа эмей а. Алтамын да көрзөг, буттары-колдоры тийген жерден эмеш те кыйбаган, тамаштары теп-тегерик, изи чокум.

Мөргөннинг жүреги тип-тип, көстөри, онкокторынан чыгара калып ийгедий, анда сурт, мында сурт. Иске тын жууктаарга тидинип албай, көстөн жылытпай агаш тайактарыла ийдинет. Ис келген ле бойынча төс-төс табылгылу коолды кече бертир. Өткөни удабаган да болгодый, тамандарынын ордындагы кар тын тонголок.

Уул тура түшти. Чаназын чупчыган ла чакпызын кодоргон. Онон жеделерин курып, тайанын төзине жууктады. Тийинчи жандап берген суску кеберлү кичинек агаш күрекле истин алдындагы карды чукчыган. Истин алдында тырмактын каразынча ла кар арткан болор, күрегин кыспактанып алды. База эмеш жукартып ийейин десе ле, жемирле бергедий.

Мөргөннинг тыныжы уур, агаш та чабар тужунда, ол мынайып тынбаган болор. Жүреги торт ло ары-бери чарчалып жат, колдоры да селендешип турган ошкош. Чакны жастыга бербезин деп чеп-чек казып алган коктыйга кийдирди ле билдирбезин деп кийининен ары кар ийткен. Илжирмезин тайадаг буулап, изин көмө себирип келди.

Санаазында не де ундылбаган, билери аайынча ончозын ла бүдүргөн немедий. Эмди бир-эки күннен бурылып келер тушта та как куру жадар, та кандый... Айса соктыгып калган жадар ба. Уулдын күүниле болзо, албаа түнгей ле мантаар керек. Кар теренжип, албаа жолдоп турганы чын.

Мөргөн кандый да өйдө чакпызына албаа туттурган, ол оны кодооруп жаткан деп сананды. Сарызымак та, борозымак та эмес, кап-кара өңдү албаа. Түги тапту ла жакшы кеминде, кылганы кести торт ло кылбыктырып турар, жалтыражып турар. Онын жүрүминде баштапкы ла

катап туткап албаа. Кезикте јажына да аңдаган улус мындый албаага туштап болбойт. Уул онг колынын алаканыла кара-сур албаанын сын-арказыла сыймап, чакпыдан айрып јат. Онон суймайта койынына салар.

«Алтай кижии одын-суулу јерине аңдап јүрзе, бойынын ичиндеги санаазын чыгара айтпайтан эди» деп, Тийинчи оны тайгага келер алдында канча-канча јакыган. Је бир ле билинип келзе, уул айтпасты айдып, көксинде не бар ончозын шымыранып койгондый. Эдинин соогы јайылды.

Јолой бойын бойы арбап браатты. «Ускер, укмал, јаан улустын айтканын укпас. Оозым ла бар деп анаар ла үрдүртип отурганынды не деп айдар? Албаа сенин чакпына кирер деп турун ба, тенек. Ол сендий неменин јыдынан качып, арка-тууны өдөр. Айла, бу ла бу мынын аңдап јүрген бүдүжин, кижии сомду болзо кайдат. Албаа сеге, тыгарын...»

Алдында неме талырт эдерде, Мерген јаман чочыды. Бу не дейин дезе — алдында боро үкү. Ол Күјей бабушка чылап мштинг будагына кертейе отурып ийген, көстөриле оны ширтеп алган. Көстөр дө эмес — эки тегерик, ол тегериктер аңдана согулып турган бодолду. Уул шүүнбеди де, мылтыгын ала койгон. Тоз тарс — үкү талырап, онго сайылган.

Јуртта улус үкүни ыралу-боролу куш дежер. Онын «үкү, кижии өлүп» деп эткенинен кандый да кижининг санаазы кубулар, эди-каны јимиреер дежер. Ала-күне өлбөринг деп турганда, јалтанбазым деп канайып айдар. Ыраны томдоп билер кижии Күјей бабушка, бары-јогын алганча ого барар керек дежер. Онон үксейткилеп отурап.

— Бу иш бүдүрбей, нени бедреп турган улус — деп, бригадир олорды јаза көмөлөср.

Келин-кечиндер уялгылай беретен ошкош, айылдары јаар мендегилеер. Је карангуй түнде түнгей ле Күјей-эште тургулаар. Бу недег улам болгон дезе, түнде үкүниг каргыжын уккандар кинчектенг айрыларга Күјей эшке катандап туратан эмтир. Бу керек јуртты эбирип тураачы үкүни өлтүрген кийининде токтогон.

Мерген мыны көрүп те јүрген, је үкүниг ыралу болгонына бүтпейт. Јаңы ла үкүни не аткан дезе — көрмөстөнг јаман чочыган. Онон бу аразында Күјей јок јерден онын алдына көрүнип келгенчилеген. Эки ле көс — уулда, торт ло ширтеп алган отурап. Ары да, бери де базар эмес, мойыны бош неме чилеп айланыжар. Та каргап туратан, та кандый.

Уулга јолой көп истер учураган. Ол чакпыларды карамдабай тургускан, јүктүти јенилгенче тургускан. Канайдын алтыгы айрызынын белтирине келерде, эки бе, үч пе ле кирези чакпы арткан.

Кышкы күн ажыдына јууктай берген. Бу ла аайынча браадала тс-мөн оду јаар бурыыр керек. Чаназын одыра-кыйа јылбырадып отурала, мык тура түшти.

Кара ла неме, та не атазы болбогой, ўжсендедип келип ле јат. Уул, ол сезип ийбезип деп, мўш ажыра турды. Јўреги та канайда берди болбогой — тип-тип, тип-тип. Кайыгып туру ба дейин дезе, сарју ичкен эмес. Колдоры да тырлажып турды.

Албаа нени де сеспей, чип ле чике мылтыктын оозы јаар казаладып јат.

Анчы мылтыгын уулап алган, бу-бу ла мажызын јаба базар. Је кандый да ѳйгѳ онын јаагына кындак јарашпайт. Кѳсјумактап кўп берип те ийейин дезе, мылтыктын мажызы базылбай тургандый. Шы-галаза: албаа каруулдын алдына кайыла берип, онон ойто ло јок јерден ѳндѳйип келет. Албаа мантап турган эмес, онын колы мылтыкка јылбырап турган ба кандый.

Албаа мѳштин тѳзине токтой тўжеле, ары сурт, бери сурт. Јемзеген. Кўбўр каскан. Онон сундуртты ла.

Ол Мергенге јууктаган сайын мылтыктын оозы там ла тѳмѳн базылат. Затвор эмди-эмди ле чат эдер. Каруул ла албаа бой-бойын сўрўжет. Экў жагы-јагы ла табыжат. Илиндин эмеш пе.

Албаанын кулагына не де сыылап калды. Јўреги борт эткен, јо-лынан туура чарчаган. Тууразында јадык кѳрўнди. Коктыйы јаар сурт ла.

Анчы тынастаганча јадыкка јеткен. Кыйын јаткан јадыкты тепкен, тепкилеген — кўнк, кўнк. Албаа чыкпады. Ол корып калган. Анчы јадыктын коктыйы јаар карайт. Бажы бадатан болзо, кире де бергедий.

Ачузын бойына айдынат:

— Мынын ла анчы болуп јўргенин! Оозына једип келген курсакты ажырып албас, тфью! Айла кижн, сенин ле бўдўжинди... Ары ла кедери тайыл, алтай јерди быјарсытпай јўр, ары ла кедери јўр!

— Ары ла кедери јўр! — деп, јебрентик мѳштѳр шуулажат.

— Ары ла кедери јўр! — деп, кара арка јангыланат.

Мени канейетен эдинг дегендий чала кыйынынан јаткан јадыкты будыла чыт ла чыт — тынду ла неме билдирбейт. Албаа качан чыкпагай, мантабагай дезе јок. Бу јерде јолы да јок. Байла, корыйла јык јадып ийген болор.

Мерген чакпынын једезин курайла јадыктын коктыйы јаар баштанды. Оны тургузып койоло, бойы бойына бўдўнбей турды: албаа чакпыны ажыра калыйла, бўрўндеде бергедий. Ол экинчизин тургусты, оны ээчий учинчизин...

Эмди одузы да јаар браатса, табы. Албаа чакпылардан кыйып кайда баратан эди, калак. Онын тўги кара турган. Кайда анда саргылтым-буурыл айса калтар ѳндў болотон, кап-кара не. Кара да эмес, кара-сур ине. Мерген оны лаптап ајарган. Бу ла коктый јаар карас эдип калган.

Талтўштег ала тенери тўби јелмер кара булуттарла тартылып јў-

реле, эниргери күн үреле берди. Соок салкын өзөктөрдү өрө-төмөн тее-рип, карды куйундалтып турды. Ажудагы мөштөр шуулажып, седег башгарын ары энигилейт, бери энигилейт. Ол жанындагы кайалар, чуй бөрүлөр чилеп, алыс улыжып тургандый билдирет.

Мерген канайып та капшай барайын десе, чаназы ман алып болбой турган ошкош. Карануй арканын күркүрежи кёксине өдөт, өткүн сыгырыш па, улуш па онын куйка-базын жимиредет. Сын-арказын төмөн кандый да соок неме жылбырай бергенчилеген.

Жүктенип алган чакпылар бойсын, көскө илинген истер бойсын — тургуза ла одуга. Эки колынын бар-жок күчи тайактарда — ичкери, жагыс ла ичкери.

VI.

Жалбыш тиркиреп, байбак мөштин алын будактарын арай-арай жалабай турды.

Тийинчи бозом тагда, жер туразынан чыгар тушта, келип болбогудый болзом, жерде конуп каларым деген. Чочыыр неме жок, алдында конбогон эмес, уйуктап ла калбай. Тайга — элбек, арка — калын: одуланайын деген кижикандый ла мөш табар... Күбүрдөн жылу төжөк кайдагы табылатан эди.

«Мерген жер турага та жеткен — деп, анчы алаңзып жүреле, оттын айагынан ырады. — Же канайып калган туру, эм-эм жеткен ле болбой». Онын көзи алдына жиит нөкөрүнүн кебери журалды. Уулдын тегин де каткак чырайы там куугара тартылып калган. Неге де сезинип, көстөрү ле эжикти шыгалап алган, ачыларын сакыйт. Же бу ла ачылар ба десе, жок, Казар да кыңзыбайт.

Тийинчи уулдан жагыскан жерге конгон кижикане деп сурабаган да ине. Алдында конуп көрбөгөн болзо, эмди шыразы канып жат. Мынызын анчы жакшы билер: кижинин кулагы сескир, көзи көргүр болор. Анда чычкан да мантаган болзо, тал-табыш турар. Не ле немеден чочыыр, куйка-базы жымыраар. Кижикане бойунун ла жүрегинин согулузын тындалап жадатан эмей а. Тийинчи онызын билбес эмес.

Карын, Казар бары жакшы. Олор экү эш болуп коно ло берер болбой.

Анчы мөштин төзиндеги обоолонгон күбүрди каскан ла каскан. Төжөги тапту ла жазалган сонгында, орозына кап туура жадып, будын чирей тебинип ийген. Буди соокко тонор болор деп курлаазына жетире күбүрле жабынып ийди. Онон бойун айуга тундейле, каткызы келип жатты.

Айулар ончолоры ичегенде кыштабай турганын анчы көслө көрүп, туштап та жүрген. Кузукту жылда айу кар теренжигенче аркадан айрылбас. Оны ла жиир болуп айланыжып жүрер. Онон, терен кыштын бойы

түшсе, кажы бир мөштинг төзинде күбүрди казынып алала, узак уйкузына атанып калар.

Түжине ал-камык сзөктөр кечкен өрөкөннинг эди-каны жылып, онон удабий уйкузына жыга соктыртып ийди. Жебрен мөштөриле шуулап, калын арка, кара арка күркүрегенче.

Түш јеринде өрөкөн бу ла Одын-Суудагы одузында отурган. Атанар јанында Тийингчидий ок буурыл чачту, ачуурканган ба, санаага түшкен бе, кеберин тартынып алган кижиге турар. Көлөткөлөнип ле калган гуарар, отуарар ба дезе — бут бажында. Оттын ајагына торт јууктай баспас. Билер ле кижиге ошкош, кайда да туштаган, куучындашкан ла болор.

Анчы чат ла танып болбой салала, бойы да кемзине берген. Јеринг турала, бого келип отураар деерде — болбос, танкы азала, кангазын тутса, албас. «Бу кижиге бе, не», өрөкөннинг куйка-бажы јымырады.

Көлөткөлөнип калган кижиге турар не, турар. Јерин алып барат ла дезе, јок. Онон кыймык та этпей, бут бажынан ла сураган:

— Једип ле келдинг бе?

Тийингчиге куучыннанг тескери болойын ба деп јүреле, чала сезинип калды. Не керектү јүрген кижиге кем билер оны. Сурагынын аайынан көргөндө, јаманды ла жүүнзебеген айылчы болгодый. Анчынын үни тыркырап јүреле, табыланды:

— Оорып-чылап јүреле, оройтып та калдым ошкош. Тийинг де сјинде төжөктөнг туруп болбодым, бу да келгениле, үренишкен аайынча тайга-тажым, одын-суум ла деп јүрген неме ине.

— Быјыл кар да терен түшкен, јемит те ас, албаа да база андый да эди. Јол-јоругынг та кандый ла болбогой...

— Кылганы килтирегенинен беретен ле болзо, ол агас, сарасты бойым билерим — деп, Тийингчиге талканду баштыгын сыймалады. Бойыннын тайгага јүрерде эдинетен кайын урынан јонулган ајагына бир болчок сарју салала, оны талканла ныкталап ийди. Айылчыга толбос ајак бербейтен, ајактынг кырыла тенг эдип чай урды. Јолдо јүрген кижиге ач өзөгин де јылыдып алза керек. Модорлошпой туку ла байа чайладар керек не, тушташкан кижини күндөлебей канайып ијетен эди.

— Отурып чай ичигер — деп, анчы байагы айылчыга баштанза, бу јерде орды да јок. Качан ортозына тайыла берген. «Бу тегин кижиге эмес» деп өрөкөннинг колдорынын сабарлары кабышпай, тизелери бош ло божой берди.

Ойгоно чарчап келзе, ай карачкы түн. Отурган оды да туку кажы јерде өчүп калган. Одын-Суунын арказы јебрентик кожонгын кожондогончо. Бу оноры-тескери шуулттын ортозынан коркушту ла јаман табыш угулар. Тийингчиге тындаланып јатса, агаш эмитер. Ол кандый да агашка јөлбөј турган болгодый, кыјырап ла јат, ай-жулакты сыгырада кыјырап ла јат.

Кезик агаштар сзѳ-сзѳ келеле, бой-бойларына јѳлѳнижип калат. Тайга јер алаң ачык: салкын оноң сыгырар, бу јанынан ўрдўрер, јѳткон тўжер. Тазылы анаң-мынаң чирип, ѳзѳги кѳнѳдѳйлѳнѳ берген агаш јѳтконло туружып албай, јендиртип, јер-алтайына тоңулат. А мындай јѳлѳнижип калған агаштар кыјырай-кыјырай туруп ла јадар.

Ўрѳкѳн бир сананар болзо, јѳлѳнишкен агаштар карын да кѳп јаш јажап тургандый. Алдынан бойы јангыскандыра турған агаштарды бу ла кѳрзѳн, тоңкойып калған јадар эмезе бажы кастакталған турар. Аңчы бу јажына олардын канчазын кѳрбѳди деп айдар.

Јѳлѳнижип алған агаштар кыјырап ла јат. Бу тал-табыш аңчынын ѳзѳк-буурын јимиредет. Олор бирде салкынга сен бистерди канейетен эдин дегендий ѳткѳнижип, бирде болуш сурап болјада калғандый ыйлажат.

Тийинчинин кѳзи алдына карындажыла калғанчы тушташ јуралат.

1919 јыл. Орой кўс. Кўзўр ичи. Агалу-ийнилў энезинин сѳбгин јууп койоло, кѳстѳри ыйдан тижип калған, кааза айылда отурдылар. Тийинчи де, ийнизи Албан да мыжылдагылап, мынаң ары канайып јадар, неле азыранар аайын таппайт. Ўрѳ Эжер эшке барар ба дезе, онын јурты чачылып калған, бойын кандый да содон бѳрўктўлер айдай берген. Тѳмѳн барар керек, Хабаровканын кержактары олор экўни айылынын јанына јууктадар та јок...

Эртезинде Тийинчи от одурап агаш алайын деп айылынан чыгып келзе, Кўзўрди ѳрѳ ат минген ал-камык улус чыгып клеедер. Јерин алып качып барарга турала,уйкудан турбаган ийнизине карузыды. Маң бажына келеле, Албанды ойгосты. Уул ары аңданып јадала:

— Отты бойың сал.

— Тур, тур!

— Тургузала, нени эттирерге?

— Таң атту улус келип јат!

— Тѳгўндеер ле кижинди тѳгўнде, а мен сеге бўтпей...

Ўзенги шығырт эткен, аттардын тибири, улустың эрмеги угулды:

— Јаанактың оды кўйбес, Кўзеериге кѳчѳ берген болгой.

— Мында ла эмей база, шылбыйкалан тере ненин јерин алар бу.

Каткы јиркирей берди. Оноң айылдын эжиги кыјырт эдип ачыларда, качарлары бўлтўйген, оозы андый ла орбок неме кѳрўнген. Бу ла кижѳ брўлў камчылу. Ол уулдардын энезин сураған. Оноң айылдын ичинде не-немени ары-бери антарып казынған, бир эдип тибирген.

Амзап та ийгедий, ажырып та ийгедий неме табылбаста, камчызынын сабыла Тийинчинин тумчугына тўртўрип:

— Мында кандый улус болды?

— Та, билбезим.

— А чындап алза — деп, ўни кенерте јабызай тўшкен. — Кемдер болгон эди?

— Мен үйде жок болорымда улус ла өткөн дешкен. Олордын бийи энемди шылайла, сөс айтпаста мылтыктын кындагыла сабаган. Туку кажы алтайда жок кижини, адамды, сырулаган эмтир.

— Кызылдар ба, актар ба?

— Мен олорды көргөн кижини эмес, кызылын-агын кайдаг билейин. Атту ла улус эди.

— Сен меге чечеркеп! — деген кыйгыла камчынын кайыжы уулдын учазын орой соккон. Жаргак штан жарыла берген деп билдирген, камчынын орды жылып, кызып келерде, ачузы там ла тыгый берди.

Теертпектий жүстү күлүк уулдан база нени-нени угуп алар күүндү болгон. Уулчак нени де айдарга болбой, отко тийген учуктый тыдынып калган турды. Колында жүк каларда бычак болгон болзо, ол бу ла таралдый калакчап турган күлүкти жылт берип ийер эди.

Албан ачу-ачу багырып, аказын эбиреде жүгүрүп ле турган жерде одыржаргыш малтаны ала койгон. Онызын актардын бийи де сеспеген, жагыс ла жардына уур неме күч эдерде, таралжып турала, очоктын үстине барып түшкен.

Эжиктен кирген улус аркырашканча акалу-ийиндүнүн үстине чурап барды. Уулдарды текпилеп, кындакча улдагылап, тышкары чыгарала, мойындарына армакчы кийдиргилеген. Онон көп шүүнгилебей де, айылдын жанында турган мөштин будактарына уулдарды суймайта тарткылап салала, Күзүр өрө атангылап ийген...

Тийинчи бир ле билинип келзе, мойынында армакчылу жерде жаткан. Кандый да уур неме базырып алгандый, лаптап ла көрүп турар болзо, онын үстүндө мөштин байбак будагы жаткан.

Уул жерден туруп ла келген соңында ийнинин жоксынды. Ары-бери базайын да дезе тизелери торт ло тыркыражып турган. Орө көрзө, үстүндө суймайа тоңуп калгандый кара неме мөштин будагыла кожо ары-бери жайканып турды. Тийинчинин көзүн каралга базып, санаазы энделе берген.

Албан энезиле кожо Күзүр ичинде арткан. Олордын мөңкүзи айылдын ордынан ыраак жок, тыт агаштын тбзинде. Олорды ла бутпаштай бир төс чейне өзүп туру. Чейне кажы ла жаскыда чечегиле жайканып, энелү- уулдунын мөңкүзиле куучындажып тургандый, бажыла эгилеп-энгилеп турар.

Орой күскиде ургун жааштардан улам Күзүр ичи, тегин де балкаш жер болзын, там ары чейиле берген. Бир күн база ла атту-атту улус келди. Олордын содон бөрүктери маңдайы тужунда кан-кызыл бешайрылу. Кийип алган кеби де жагыс өңдү, бирүзинин эки жарды төмөн кур түшкен.

Олор шылу да өткүрбеген, уулдын жардын да кызытпадылар. Эртезинде Тийинчи олорго куйруктажала, оны бууган улусты табар санаалу жүрүп ийген.

Качан да журт кондырган, от камыстырган агаш айыл сок жагыскан содойо туруп калган.

Анчынын көзи алдында түментик шуултын чөйгөн арка. Агаштын жыыражы тымыгалак. Онын чыкырты өрскөннинг кулагына бирде жайнулу кожоннын сөстөриндий сыгырып, бирде жерге жыгылтарынан коркып турган кижиче кеберлү онон болуш сурап тургандый.

Жанырган айдың учы жаар күн ат улааратан армакчы кирези узай берген. Алдында ол Көчкөлү деп тайганын бажындагы үч сүмердин баштапкызына ла жеделе, куужайып калатан эди. Эмди экинчизине арай-арай ла жедердин бери жанында калганчы чокторыла жер-алтайды үрүстеп, онон ксэи там ла там өчөмиктелип ажа берет.

Күннин узап жүргенин албаалар да сезип ийген болгодый. Эки-үч коноктон бери албаанын истери койый берген. Ол жолдоп алган жеринен де сундура берзе, табы. Көп лө көну чакпы жаар браадала, та нени сезип ийетен болбой, жана чарчалар ине, жана чарчалар. Буттарыла тебинген жерде кар чачылып калган жадар.

Бу канайып турган таңма деп, чала жарбынган айасту барып жатсан, мат-көрүнбес жерден истер ксрүнер. Бир ле жолдоп салган иске тууразынан келип кирген канча-канча истер жадар. Та кайда коркондодып жүргүлейле, келетен болбогой.

Кулугурдын сезинкейин не деп айдар. Чакпы тургускан жерлерди ойып-тейип жүреле, ак ла жер болзо, өрө-төмөн суймайтып койгон жадар. Онон куучындажып алгандый жолго барып табыжала мантай берген гурар. «Чакпыга учураар болорун ба» деп, жедеп барзан —жак-куру, бу жерге ис те тийбеген болор. Лаптап турзан, жолдон жана болуп сундурта берген ис жадар.

Канейеринг оны. Мал болзо — айдаар, ан болзо — агыртар дегей эди. Же жер жаланла сунуп жүрген албааны канайткан кижиче кыпсыыр. Кижининг каны кадар ине.

Таралдан өрө калактажып, не болбой турган деер. Мөштөн мөшкө учуп, та куужытын татузын бедреп туратан, та карды тойордо токоорып жүретен. Мерген чакпыларын ксрүп жүреле, «акыр, мыны ададала, жем этсе кайдар» деп шүүнген. Онон үч тарал аткан, көөркийлерде эт те жок—куру кандасмалар. Төштөрүн жара тартып, түктерин жер башка буркурадала, чакпыларына жем эткен.

Канча да чакпыны албаанын истери чийилген ак жерге тургускан. Жемге жууктаар ба, жок по? Онызы база бир катап чакпыларын көрүп келер тужунда жарталар. Албаа жемзегедий ле болзо, жиит анчы жолдогы чакпыларын ончозын жодорор. Жем табылар. Жагыс ла албаа келетен болзо...

Мерген курч көстөриле кардын үстүндө жаткан чийүлерди жарт индеп, бу ла барганы жагы ба айса кече-башкүнгиче — ончозын кычырат. Албаанын буттары сыран эткен жердеги карды он колынын ус

сабарыла чийе согот. Онон алан кайкап, истер жаар көрст. Бир тушта ичинде «калак ла сени» деп, чийе согула берген исти ээчий чаназын ууландырып ийер күүндү.

Туттургызып та ийер эмес, барган ине. Кандый да сан башка карды кадай-кадай тееп салган жаткан. Кажы туштагы болотон деп, ус сабарын тийгизип көргөн. Албаанын барганы удабайтыр. Ис артырган јериндеги кар тонголок.

Кийининен ары сүрүжер бе канайдар деп тура түшкөн. Ис байа эртен турадагы кырмактаган карды чийе согуп жүре берген. Мерген кийининен ары сундурайын ба десе, сө көрүнбеген чакпылары бар. Чакпыларына тартылайын десе алдында — албаанын чарып койгон истери.

Санаазы айрыланып, кажы јолло барзам, ырызымды табарым денгендий турды. Истеп барза, чакпылары көрүнбей тура калар, ого барайын десе — ис, јап ла јангы ис артып калар. Јүреги кенерте-кенерте согулып, истеп бараак деп турган кеберлү.

Не болзо, ол болзын — жүрүп ийген. Албаанын изи өрөлсө барып јадала та неден улам болгобой одыра кыйа барган. Канай бажынын алтыгы айрызы јаар ашкан. Мерген оны көстөн албай, ээчий барган.

Казар болгон болзо, күлүк ырап кайда баратан эди. Туку ла качан албаанын бажын кууй согуп ийер эди. Онон агашка чыгарала, корыдып тарый-тарый үрер ине. Мерген једип келзе, агашта албаа отуар. Тозты ушта ла сокпой а. Једип келген де.

Јиит уул Казарды кожо алып, андаар болуп канча ла мокогон. Тийинчи өрөкөн «ийтле кем албаалап жүргенин көргөн» деп ксмөлсөр. Кем билер оны, та чакпыга алдырып койор, та не. Ийт ары ла кедери калзын, јер де болзо, айылысты саказын. Кожо апарза, ол арканы бир эдип айланар, каңылдаар. Албаа тынын алып качар. Отурзын. Бир тушта Казардын да ойн келер...

Андый ине. Куучынды угуп отурала, Мерген нөкөринин сөзине јөпсине берер. Орөкөн бу јажына канайып андабаган деп айдар. Онын сөзи јолду.

Мергеннин көзи алдына бир тушта көп истер учурайт. Је ол сүрү-жил брааткан исти индеп, амадузынан тура калбай барып ла јат, барып ла јат. Казар — јер турада, ол — јолдо. Мандайынан тер чарчап, бөрүк алдынан јылу буу көдүрилет. Јүрегинин согулыжы кулагына сынгырап тургандый.

Ис көнү ле барган бойынча бир болчокты төмөн алган. Уул чаназын кийининен ары ла тутургусты. Кенерте та не боло берди болбогой, бойы да сөспей калды. Кайра баштанайын деерде, јалманнын кары колды төмөн көчкөлтөнип клееткен. Чананы туура бурыйын десе болбос, бажы карга көмүлип калган. Ары да эмес, бери де эмес — сан ла төмөн јылбырап браадар.

Мерген «кара бажым базылганы ла бу туру» деп сананган. Көчкөнени де байлабай јат.

Та канайып тирү артканын уул бойы да алан каймаган. Бир ле билинип келзе, чаал јойгонды айра минип алган отурар. Ол јол ортозына та канайып учураган. Кудайга ла баш! Мерген тирү! Ол өлүмнен арай калган, эмди де јүрер, сүүнер.

Јемирленген кар көчкөлөннип браадала, капчалга кептелип калган эмтир. Мерген оны көрүп отуларда, албаанын изи санаазына селт этти. Јайдактап алган јойгоннон түжеле, одура-кыйа ууланды.

Аркадан ис кескен, неме ле билдирбес. Чала өрөлөп јүреле, күн јабыс турарда, чаназын төмөн алдыра бурыды. Бара-бара байагы ла албаанын изине кирген. Исти ајарза: ол ло тамаштар, албаа чеп-чек јүре берген. Кайда да төмөн јолы бар болбой кайтсын.

Мерген төс-төс тайаларды өдүп барза, ээненин бажында бир кара неме отурар. Лаптап турза: албаа, ол ээненин будактарыла јемзеп јүрди. Анчыны сеспеген ошкош.

Уул мылтыгын ушта соккон. Уулай тудала, шыгалап турар болзо — куу туман. Каруулына кар јапшынып калган эмтир. Арчып ийерде, ээненин бажындагы кара неме илинди.

— Тарс.

Айландыра турган тон агаштар «тарс» эткилеген.

Албаа, кураан бөрүк чилеп, карарып јерге келип түшкен. Та ок тийген, та калып ийген.

Мерген тынастаганча байагы ээненин төзине желген. Айландыра баскан — неме ле јок, кардын үстүнде ойдыйып калган јер бар. Мында јаткан болор бо деп, колын сукты. Сабарлары јылу немеге учураган.

Кара-сур албаанын кылгааны торт ло јалтыражып, анчынын көс-төри алдына мызылдажып турган. Мындый өңдүзи Тийинчинин де, онын да туткан албааларында јок. Олор экү одустан ажыра албаа туткан, је бу албаанын кылганы ончозыныйынан јараш, артык.

Јер тура. Балкаш печкенин оды тазырайт.

Мерген адып алган албаазын сойголок. Ол оны сойоло, туку качан сололоп койор эди, јенөкөрин сакып јат. Ол көрзө, нени айдар? Бу кургап калган терелерге түндеер бе, јок по? Уул Тийинчинин сөзин угар күндү. Ол одузына једип келгелек.

Эм-эм келер жерек. Уул туразынан чыгып, айландыра ајыктанды — неме ле јок. Тыш. Тындааланза, шылырт эткен бир табыш јок. Айдын јаркынына мөштөрдин көлөткөлөри кандый да сан-башка болуп билдирет. Кардын үстүне сирейе тартылып калган, кыймык јок турар ине. Олорго баш, кол јурап ийген болзо, торт ло тыны јок баатырлардын сүриндий бодолор.

Уч мыйгак Кагай бажынын чике ле үстүнде турды.

Озо-озо чакта Алтай јердин үстүнде ады јарлу Көгөлдөй деп анчы

болгон. Аткан огы јерге түшпес, мүнчү курсак јок отурбас. Јаткан анды јатыргыза адар, качып браатканын көчүре адар.

Агдай-агдай келерде Алтай јеринде јүк ле үч мыйгак арткан. Олорды адар болуп, Көгөлдөй Алтай үстин алты айланган, аржан сууларды кечире баскан. Мыйгактар айлу-күндү јерине чааптарын артырар болуп, анчынын коронду огынан качып, арт-учында аргазы чыга берген.

Мыны Ай тегериден көрүп, мыйгактардын ыйлажына чыдажып албай, олорды анчыла кожо тегери јаар тартырып апарган эмтир. Ончолоры јылдыс болуп тонуп калган.

Бу ла Кагай бажында улай-телеј турган үч јылдыс (үч мыйгак). Ол ортозындагы мыйгакты одоштой көрүнүп турган кан-кызыл јылдыс— Көгөлдөйдиги огы.

Бу үр јылдысты чачы буурыл алтайлар «Уч мыйгак» деп адагылайт. Ол керегинде чүмдү чөрчөк тө айдып отурза, табы...

Мерген нөжөрин сакып-сакып неме болбосто, кара-сур албаанын буттарын курч бычагыла эрей сокты. Казар куйругыла буландадып, уулдын колынан көзин чек албас. Албаанын баштап сол буды, оног он буды кызас эткен. Оног куйругы чычандап турала, омуртка сөөк көрүндү. Көкси тужы бойы ла сыйрылып келген. Тере бажына да једерде бычак колдон түшпеди.

Анчы терени силкий соголо, айры бутту агашка кийдирди. Оног сабардын тырмактарыла тередеги челди искеп, јаан иш бүдүрген чилеп улу тынган. Казар анчыга камааны јок то болзо, ончозын илелеп јатты.

Ийт, ийт ле эмей база. Је Казар таг ла атса, анчыларла кожо барар болуп јалканчыыр. Оны арка јаар бастырар кижн чыкпас. Бойлоры баргылап јатса, Казарды эжиктин јаны орто буулагылап койор. Канчага јадар. Чычандап та јүрөргө болбос.

Казар јүк бир катап аркага барган болзо кайдат. Канайып јыткарбас, канайып мантабас эди! Карга анданып алып, айылдын тозын-тобрагын кактанар. Истерди јыткарып, канылдап туруп барар ине. Ээчитпесте не экелген. Јер турадан чыга барбай јадарга эрикчелдү.

Мерген јанына јууктай јылып келген ийттин мандайын алаканыла сыймап отурган. Оног «келбейтен эмтир, Казар, уйуктаар керек» дейле, наразына јада түшкен. Көзин јумза да, уйкузы келбейт. Ары анданар, бери анданар. Уйку качан ла јабыра согот по дезе, јок.

Эмди ле, бу кышкы эңирде, Мерген төрөл јуртында болгон болзо... Јииттер эмди клубта. Олор кандый бир ойын баштаган эмезе танцевать эдип турган болор. Олордын ортозында Нея. Ол качан да тура калбас.

Экүнниг тушташканын Мерген ундынын да дезе, ундып болбос болор.

Сыгын айдын баштапкы јарымы. Јииттер идиргенде аш арутап

тургандар. Мерген түндеги смена једип келерде, оду јаар браатты. Оду тыттын јанына једип-жетпей ле жүрерде, јолдын алтыгы јанынан эрмек угулды:

— Јөп пө?

— Јок.

— Кудалар ийе берзем, канайдарын?

— Бойымнын жүрүмимди бойым билерим. Эне-адамды күндүлезен де, неме болбос.

— Көрөрис...

Мерген куучынды јарт угуп та турза, билбеечи кижн болуп клееткен. Оттын јаркынына кийдире баскалакта кийини јанынан үн угулды:

— Мерген, сакуп ал!

Тынастаганча Неля келген. Ол нениг де учун уулдын колынан ала-ла, алдынан ала таныш кижн чилеп кожо баскан. Мерген онон сөс тө сурабаган, ичинде кемзинип калган.

Ол ло күннег ала не боло берди болбогой. Учурай ого төрт ло кекенип турар. Эрмектежерге де болбос, жүзүн-базын кудайларга аткарып ийер. Удабады. Бир күн Учурай Мергеннин той-токтогын кандыра деп уулдар сүмелеген. Иштин учы болгон. Учурай кайдан да аракы ичип ийген келген. Акара-баш јогынан онын үстүне барды:

— Јолымды кечип турган болзонг, үлүүгди аларын.

Је јудрук озо Учурайдын бойына тийген. Мергенге уулдар чурап келерде, Нелянын үни угулды:

— Тегин јерге согушпаар! Мерген, сен оморло урушпа?

Колтуктайла, одуга келген. Ол ло туштаг ала Мерген ле Неля канча энирлерди кожо өткүрген. Јүрүм, амаду, геройлор керегинде көп куучындар болгон. Је сүүш керегинде кемизи де сөс ычкынбаган.

Мерген эмди де анда болгон болзо... Неляны танцага кычырап эди. Качан да айтпаган сөзин айдар. Кап-кара көстөргө суракту көрөр. Онон көпти билер.

Күндер нениг учун узак өдүп јат. Јер турадан айрылып, јанар өй качан келер.

VII.

Кочкор айдын баштапкы күндери. Күннинг көзи жылу чалыйт. Агаштардын јабынчызы — оожык кар күп эдип јерге түжет. Талтүштег ала кар шүлүрөп, онон түндеги соокторго кыдырмактый тогуп калат.

Албаанын истери эмди јер ле болгондо јадат. Олордын мантаар өйи башталган. Бой-бойлорын истејип, ыраак јолдордын белтиринде туштажып, онон ары экилези тен-тай казаллада берет. Чакпылардын јанына төрт јууктабас. Јемит керек јок болгон бо, кандый. Кайкабайын да дезенг, эки көс турарын: анда ис, мында ис, бу јер-алтайдын үстин истер чарыган.

Албаанын ойынга кирген кидим ле тужы. Эмди олоҗо жемитке де бачым бурыбас, өзөкти өрө-төмөн, одура-тедре шунгудып браадар. Ман бажыла табыжып, сыр манла учуртар. Анчылардын чакпылары олоҗо кестендирип болбос, кандый да кезе шуургандар јатыргыспас — угыш таркадар деген тартыжу өдүп јат.

Ар-бүткөн саң-башка болуп јайалган! Бу ла Каңгай бажына эзенде бу киреде келген, бу истерден көп истер јадар. Кажы ла албаа бойынын кийининен јангыс ла изин эмес, ары јанынаг учуры ла угы-төзин артырат. Анайып өзүп јат, жүрүм улалат.

Чачыны истерди көргөн лө јерде, Тийинчи өрөкөн јас эрте башталаган эмтир деп сезинди. Сезинген де эмес, бастыра бойынын күүн-санаа-зыла, жүрегиле билип турган. Албаа јылу болорын ончо тындулардан озолодо билип јат. Мынызы албаа ончозынаг кестенкеј болгонинда, та кандый.

Анчы чач буурайганча жүреле, нени көрбөгөн деп айдар. Албаа ла тудар болуп канча јол өтпөгөн, канча чана сындырбаган деер. Эмди ле өрөкөннинг кезин јумдурала, албаанын терезин туттуруп берзе, ол кандый өңдү болгонын танып ийер болор. Онын колын көрөрдө лө куужак, је ол кандый кылганды сыймабаган эмеш. Сололоп то көргөн, сойлон чайга да толыган.

Мергеннинг туткан кара-сур албааны көрөлө, өрөкөн мыны ла көрөгө жүрген кижии чилеп терени сыймай согуп, эт-кан јок јаактарына јаба туткан. Учы-учында тегерик көстөринен јаш та көрүнип келгенчилеген.

Өрөкөн бу да јылда көп албаа туткан, је мындый кылгандузына учурабаган. «Кара-сур албаалар түгенип калган болор бо» деп ичинде карандыра шүүнип жүрген. Је бу терени көрөлө, айдары јок сүүнип калган...

Бу ла јанында отурган уулдын таадазы бу јерден ырагалаж тушта Тийинчиле кожо албаалар жүктенген. Ондойго та кажы јердег болбогой албаалар экелген, келип алзын деп суру угулган. Күзүр јурттан Эжер ле Тийинчи баргылады. Олоҗо јерге барып агытсын деп, кайырчактап койгон сегис албаа бердилер. Кайырчактарды јуртка јетире атка өңөрип келгендер.

Эртезинде Тийинчи Эжер эшке киреле:

— Тайга јаар атту апарар арга јок, кар шүлүрөп јат.

— Мен де анайып туйуксынып отурым — деп, Эжер ол јаар суракту көргөн. — Чана бар ба?

— Чаназы јок канайып жүретен.

— Јүктенер — өскө арга јок.

..Олоҗо албааларды Каңгайдын чынгына экелип божоткон. Кара-сур күлүктер карга андангылап алала, агаштардын аразы јаар јылыяа бергендер.

Канча жылдардын бажында келип, Тийинчи кара-сур албаанын терезин көзиле көргөн. Колында тудунып алган албаа ол ло божоткон албаалардын угы-төзинен таркаган. Өрөкөннинг бир жакшызы алтайына калган.

Тийинчи канзасын соруп, кезикте иргее жаар байт этире түкүрүп салып отурган ла отурган. Онон кара-сур теренин челин сыйра тартып:

— Жозооры анчы болотон эптиринг. Мынызы, адан барып, эжининг үлүзи болды ба?

Мерген өрөкөннинг сөзүн укпаачан кижини болуп, казан азат. Иргееден Казардын кёзи суркурайт.

Өрөкөн үстү колын тере өдүгининг кончына арчый согуп, бойында табыланат.

— Бот мындый болор учурлу. Колтугын да көр, чамыжын да көр, көскө илинер чел жок. Канзыраган да жери жок, ок как мандайына тийеле, кулагынын алтыгы жанынан чыккан. Адатаи уул, мынайда атпай кайтсын.

Мергенге бу сөстөр эби жок угулды. Ок мандайына тийер деп уул сананарда сананбаан. Канайып та учурал болгон ине.

— Кайда ол терелерди бери эжел?

Уул толукта илмек жаар атпас эткен. Буушты чечеле, бөслө жык этире ороп койгон терелерди наранын үстине салды.

— Алтайдын анын канайып ончозын кырып ийетен эди, бис экүге бу да једер — деп, Тийинчи тудунып алган терени түрбөккө кошты. — Эмди эт таап јиирин сананар керек. Чын дезенг, уул...

Казарды азырабаган. Ол туруп келеле керилип, табыш јогынан эстетп ийеле, јадаачы јерине бурылат. Ол жаар ксрүп те турган кижини жок.

Тийинчи ок ургуш јазаган. Онон ого толтыра дробьтон урала, үстүне кос салып айтты:

— Мыны үрүп тур, жакшы кайылзын?

Уул энчейип келеле, косты үрүп ле јат. Костын јылузы качарларына өдүп, мандайынан тер бызырайт. Удабай ок ургушка мөнүн суу көдүрилип чыккан.

Тийинчи тап ла эткен јерде сол колына калып алган, он колында — ок ургуш. Мснүн суу чөйиле агып ла јүреле, токтоп жалат, онон база ла көнү агып браадала токтойт. Калып ачыларда ок сурлас эдип, јалбак агаштын үстүне келип түжет. Бир ок, эки ок, беш, алты...

— Болор болбой, уул, — деп, өрөкөн уур үшкүреле, калыпты Мергенге берди. — Ол јаткан окторды кебине кийдиреле, учтарыни өөлөп кой. Бир түнгей, јангыс аай болзын.

Өрөкөн кайда барарга шыйдынган? Та нени эдерге сананган? Керектинг аайын Мерген де јарт билбес. Ол көрегинде өрөкөн бойы да кыгыс эдип унчукпаган. Санаиза, јаан ла јолго шыйдынып турган кижининг кебери бар.

Эгир тўн болгончо эткен неме: ок урган, мылтык арчыган, адып салган патрондордыг капсулин кодорып, жагыдан октогон. Одус эки калибрдин патроны ине. Тары онын оозына эки ўлў кире јетпес урулган. Оног быжы салып, ўстине ок отырып ийерде патрон там ла уурлап чыкпай а.

Мерген брөкөннинг байланып турганын канча ла көргөн, јакшы билер. Албааныг терезин сойор тушта тереге уулдын колын тийгиспес, бойым ла деер. Оног терениг челин бычактыг минзиле кырып, нараныг будында јаткан кызыл чий этти алганча тышкары чыгар. Аг-куш түшпес јерге саларга туратап ошкош, тудунын алган немени тигөштинг коктыйы јаар таштайла, ўстинег ары чобрала јаап койор.

Айылында жүрерде брөкөн кижиден артык кижиле болгон. Куучындаар. Каткырар. Је бу тайгага ла келсе, та не боло берди болбогой, брөкөннинг чырай-бажы да соок, эрмектензе, кажы ла сөсти бескелеп тургандый бодолор. Алтай-кагайга јаап ла табыш чыгарбайын дейтен бе, кандый.

Кажы бирде тагкызын буруксыдын, чырайы куугара гартылып калган отурар. Ол жүрүм керегинде санзаларга курчадатап болгодый. Оног саг башка сурак та берип отурза, кууни. Байа ла жагы Мергенге баштанган.

— Агчы болорго үредин турган јер бар деп уккам, та чын, та курукей куучын?

— Чын болбой а. Охотничий институттар да, техникумдар да бар.

— Бистин ада-энелеристин куучыныла болзо, кижиле энеден чыгарда агчы болуп јат. Јолду болуп бүтсе — эр-јажына агчы туру... Је сениг айдыжыгла, үренип турган јер бары чын да болгой, бу бйдө озордын кандыйы јок деер. Је керек өскө немедө.

Брөкөннинг үни тыркырап келерде, канзасын катап-катап сорот. Бу бйдө брөкөнгө койыда кайнаткан чайдан да уруп берзе, аягын албас болор. Эмисекте эмип ле јат, эмип ле јат.

— Нени учугарга турала, токтой түштеер? — деп, Мерген бортулдажы једе берген јес алгыйды оттог чыгарды.

— Аг ла керегинде эмей база, өскө нени айдып берейин... Одынсуулу алтай јер канчазына оду болгон, канча кижиге алузын сыйлабаган деп айдар. Күс болзо — тийинг, кыш келзе — албаа, агас, сарас... Баш ла бол, не јок! Кижиге база не керек, не јетпей турган деп айдар.

— Агдабай ла а.

— Алар-тудар ла деп алырагдап жүргенис бу ине. Кардын тойу да болзо, көзинге једер эмес — бери ле болзып. Агчынын ичинде ачана курт кирип калгандый — берген кудай бер ле. Менин ле болзып, агтаны керек бед. Ол бойынын јолын килейте јалмап салар.

Јажына андап жүрген брөкөн учында барып, шак мынайда айдар деп уул санабаган. Онын учун качап бойынын ок керегин бойы

шоодып отуларда, жипт аягы алаң кайкаган. Же көслө ксрүн отуларда, айткан куучынды укпаган деп канайып айдар... Орөкөннүн айдып отурагына бүдүйбей, чокумдан сурады:

— Аядабайтан болзо, жер-алтайды неге тенип жүрүм дейтен?

— Онызы алдый да болбой кайтсын. Же кажы ла тынар-тынду немени кырып сал берзе, Алтай үстүндө алу да артпай барар. Өзөрнү кичебей өлтүрөтөм ле деп үкүстөп сал берзе — не артатан, не болотон?

Тийинчи — журт ичиндеги аягылардыг чечен дегени. Ол барган жерден качан да каа куру бурылбайтан. Тийинг болзо кайыш куруна кыспактанып ийген, эт болзо жүктөнүп ийген келер. Оны аягылар да бой-бойлоры ортодо кайкажып жүрөтөм бе кандый, куучындажып турар. «Орөкөнди алтайдыг аягы-кужы да танып ийетеп ошкөш. Оныг ла брааткан жолына туруп берет. Бу кичи жер-алтайды бир эдип эбирип те турза учурабас. Тийинчиге мынаар ла базайып десе, бу сесе — кандый керек туруп берер ине».

Бу ла бу Мергенинги жагында тагкылап отурган өрөкөн кандый жол өтпөгөн, канча алтайда болбогон деп айдар. Танмалыктыг тайгалары, Эзиренинги энжиттери ого таныш, Одын-Суу, Кызыл-Арт, Тусту-Көл ого кару. Бу алтайды өдөр деп, буурамайлу өдүгүн бускай баскандардыг бирүзи — Тийинчи.

Кайра бурылбас болуп шыгырап калган өйлөрдө, эр бойы кандыйын атыды эмеш. Тагдакталган мүүстү шыгындар да жерин алып барбайтан. Бу ла тыркыражып турган кол жунманыг жуузына да чөггөн, аягыг жайазын да эреген. Алдындагы жылдарда не болбогон деп айдар, жүзүн аягылардыг кандыйына туштабаан дээр. Жүк ле эдине болуп мыйгактардыг да канчазы жыгылган.

Тийинчи бу ла кал бойы жүрөп эди. Же бир туш оныг ал-санаазынаг эмдиге чыкпас болды. Аядап барайын деп карандыра шыдынып турза, ол керек көзү алдына илеленип келер.

Бу керек Одын-Сууныг артында болгон. Тийинчи куулы бооколду кырлузын жүктөнүп ийеле, кыракка же деп чыгып келген. Тагкы да тартым болбоды, алтыгы жагында будак тызыраган чылады. Аягы бажын өгдөйтүп ийеле, төмөн аяарза — кызыл төгөш турар. Ол төгөш бирде элбендеп тургандый.

Аягы көс албай турды. Учында барып, ол ло ксрүнип турган төгөш ая болуп калды. Кыймык жок турар, табыш угала, сезинип турган ошкөш. Тийинчи өлтөгүнүг бажын үзе соголо, чачса, жыт одыра-кыйа. Көгкөрө жүгүрдү. Аяг кайкайып калган турар не, турар.

Мылтыктыг оозынаг бир тутам кирези от чсйилди. Аягы ары болойын деп жүрөп, жагыс жерге айланыжа берген. Ары болуп баргалакта, тарый-тарый аткылады. Аяг торт жыгылбас. Октог меерей берген бе кандый, ол ло жеринде айланыжып, тунгак үниле маарап турар.

Анчы ан маараганын бу јажына укпаган. Алаг-кайкап, адайын-ба деп јүреле, токтой түшти.

Ан ол ло јеринде айланыжын, таралыжып, бугтарына отура түжүп, сүүртелип јүреле, тогкос эткен. Байла, божогон. Јок, ан колдорына биг-дойип келген, јаш бала чылап, эгмектеп јүрдн. Саг төмөн анча-мынча сүүртелип браадала, оног каскактыг аайынча тоголоно берди.

Тийинчи үстүне келзе, көгкөрө баштанып, кебелип калган јатты. Ол тыныш та алынбай, анды антара тарткан. Ок өдүп чыккан јерлердег кай сыксылып келген. Кынындагы бычагын ушта согуп, эрейин деп јүреле, анчыныг көзи анныг көзине тийген. Олгөн анныг көзи јумулып калатан. Је бу көстөр тозырайып калган. Көстниг јаштары мелтирежип турды.

Өрөкөнниг куйка-бажы јымырт эткен. Бойына бойы ачынып, кырлу мылтыгыныг кындагын агаш орто јулдай сабайла, темирни сөсөккүндөрдниг ортозы јаар мергедеп ийген. Айылына кебер-баш куугара тартылып калган јеткен. Эш-најызы төжөктөг туруп болбос, тыг оору јаткан... Уйинниг мөнкүзин көдүргели Тийинчи ан андабас болгон. Карын, бу ла јылдаг бери ле айылдаг чыга базып, тийиндеер боло берген. Быјыл дезе албаалап келгени бу.

Кагай ичиндеги јер турада тымык. Мерген паразына јаткан ла, сепрегениг агажын алып, тижип чукчыды. Тийинчи этниг кийининег ары чай шөлүретти. Оног паразына јадар баштай, магдайындагы терди чамчазыныг эдегиле арчый согуп, табылу куучындады:

— Јаш улустыг келер күндери алдында. Сен үренип баргадый болзон, шаа ла ол анчылардын үредүзине бар. Алтай улус эр-јажына анчы болуп, ан-кушла азыраган. Эмдиги ой башка, улустыг ан-курсагы да, кийин-тудумы да јеткилинче. Анды јагыс ла адар эмес азыраарына, көптөдөрине кичеенер не.

— Алтайдын ангы-кужы түгене берер бе?

— Сен алу ла болзо, оныг учы-түби јок деп бодогон бедниг. Јок туру, најы, кажы ла немениг өзүмн, кемн бар. Бу ла кара-сур албааныг угы канча јылдарга таркап келген деп. Је эмди кыра-кыра келерде, кижиге де учурабас болуп калган.

Өрөкөн јерлү анчылар артпай барганына ачынып, туткуланып јадала, Јети каан койыла берерде, уйуктаган. Мерген түш јеринде саг-башка андык јерге келген турган. Андар кижини керекке де албай базып јүрдилер. Мылтыгын алайын дезе, колдоры сөс укпас...

БАЖАЛЫКТАР

- Аржан Адаров. Казах жеринин акындарынын бичкендеринен
 Абай Кунанбаев. Жинт гужымда үредүге
 Жинттерге
 Зай. *Улгерлер*. Э. Палкин көчүргөн
- Кабдыкарим Ндрисов. Төрөл аулымда
 Аялар
 Слер кайда, парылар?
 Жароков Таирди эске алынын.
 Жылбындуун немете. *Улгерлер*. А. Адаров көчүргөн
- Саттар Сейтхазини. Октябрь бичиги
 Төрөл Алтай
 Аннын чаабы
 Уулыма
 Кураандар күдиген бир кыска
 Көбөн. *Улгерлер*. Э. Тоюшев көчүргөн
 Бичтин Сакеп. (*Поэмдан алынган үзүктөр*). П. Самык көчүргөн
- Сейтжан Омаров. Адазиянын магы. *Кичини*. П. Самык көчүргөн
- Дихан Абилев. Алтайдын жүрети
 Жылдын бөлбөри керетинде кожон. *Улгерлер*. Л. Кокышев көчүргөн
- Амантай Сатаев. Төртүн карлаган
 Куулын кунугу. *Кичинидар*. А. Берсимбаев де П. Самык көчүргөндөр
- Туманбай Молдагалиев. Сакыйдым сени
 Ойноп бер, балам. *Улгерлер*. П. Кочеев көчүргөн
- Кайрат Жуматалиев. Ланмыр
 Ырыс
 Лер
 Бичтин кереметине
 Сүүштөн төгүнгө жетире
 Жарас таада. *Улгерлер*. А. Адаров көчүргөн
- Эркемен Палкин. Якут карындаштар
- Анемподист Софронов. Төрөл жерим. *Улгер*. П. Самык көчүргөн
- Куннук Урастыров. Төрөл жерим. *Улгер*. Л. Кокышев көчүргөн
- Серафим Элий. Алтай албатыга айхал-зеним. *Улгерлер*. Л. Кокышев көчүргөн
- Семен Данилов. Вилжюдин жаралдында
 Лүс түмөн жоруктарда жүрүп.
 Мен кепете капатана бергемдй. *Улгерлер*. Л. Кокышев көчүргөн
- Феоктист Софронов. Менин бир санаам. *Улгер*. П. Самык көчүргөн
- Иван Федосеев. Кайынан түшкөн тамчы. *Улгер*. П. Самык көчүргөн
- Лазарь Кокышев. «Менин жылдыс» деп романин алган үзүк
- Аржан Адаров. Гоби-Алтайда көргөн жербен түштөр (*Поэма-санаа*)
- Эркемен Палкин. «Эки». *Кичини*
 Тарын
 Уч мыйгак
 Көк-таман
 Ол
 Нокорим, унчукпай отурак эжү
 Мен бүдөдим. *Улгерлер*.
- Эзендей Тоюшев. Истер. *Повестытен алган үзүк*

2
1
4
7
8
9
10
11
12
13
14
—
25
30
33
36
38
40
41
42
43
44
45
47
48
52
53
56
—
60
61
82
90
93
95
97
98
99
100
102

73714=

ЗВЕЗДА ГОР

*Литературно-художественный сборник
На алтайском языке*

Редактор В. Т. Самыков.
Художник А. М. Кузнецов.
Художественный редактор И. И. Митрофанов.
Технический редактор И. И. Ортоңулов.
Корректоры К. Е. Укачина, А. А. Боконкова.

Сдано в набор 11/VIII 1970 г.
Подписано к печати 22/IX 1970 г.
Формат 70×90^{1/16}. Печ. л. 8,5.
Усл. печ. л. 9,95. Уч.-изд. л. 7,4.
Бумага типографская № 2.
Тираж 1000 экз. Заказ № 2811.
АН 10871 Цена 44 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства
г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 44
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.